Shri Raghunatha Temple MSS. Library,
JAMMU

No. ४३३१ - घ

Title शास्त्रदीपिका

Author वैद्यनाथ

Extent ५१ Age १८६८

Subject मीमांसाशास्त्र।

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नं० ४३३१-घ

पूगस्त्रदीपिका व्याख्या प्रभा द्वितीयाध्यायः

नं० ४३३१-घ
पत्राणि ५१
(किन्तु १६ संख्याकं पत्रं अनुपलब्धम्)

4331

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा·दी· श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥भावार्थाः कर्मशब्दास्तेभ्यः क्रियाप्रतीयेतैष ह्यर्थो विधीयते॥ ॥ प्र
१ थमाध्यायेन समस्ताध्यायस्य हेतुहेतुमद्भावरूपां संगतिं दर्शयितुं पूर्ववृत्तमनुवदति· प्रथमपदेया
दिना· प्रथमपादेनैव धर्मप्रमाणानि निरूपितानि समस्तानि द्वितीयाद्यैस्तु प्रकारास्तु भेदेन तदाज्ञिप्यप्रामाण्यप
प्रकारमात्रं निरूपितमिति मतं व्याख्यातॄन्नयाह· प्रथमे पाद इति· अबाध्यतानां प्रामाण्यमुक्तमित्यनेना
न्यपः अर्थवादाधिकरणस्य सामान्यविचारे नामधेयस्यापि प्रामाण्योक्तेः स्मृत्याचारादेस्तु पाप
रु६ दभावोन विध्यते· कथ्यन्न तु राणाइति· कीदृक्तन्न तु रां प्रमाणामस्ये त्यर्थः अराइति· धर्मस्वरूप
प्रमाणासाधनफलानां तासां विषयाणां कर्तृणाइत्यर्थः तादृचारादेवेति· धर्मप्रमाणरूपांश
विचारादेवेत्यर्थः धर्मणाता निप्रमाणानीत्युक्ते न तत्प्रपेत्रोधर्मइत्यर्थाद वगम्यतइत्यतः तर्हि ध
र्मप्रमाणानां स्वरूपनिरूपणस्य प्रथमाध्यायता वक्तव्यादृत्ता शेषः साधनाद्यंशस्य निरू
पणीयोन तु कर्मभेदइत्याशंक्य सामान्येन धर्माववगमेत द्वितीये बति तासां पांधर्मस्वरूपविशे राम
षतापको भेदस्तु च निरूपणीयोतसामान्य नादिरित्याह· वेदादीति· कार्त्स्न्येन· अशेषविशेषरूपे १

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रात्रावं च सति भेदनिरूपणस्य धर्मस्वरूपजिज्ञासांतर्गतत्वात शास्त्रसंगतिरवीत्याह तत्र तद इति॰ धा
र्मस्वरूपविशेषनिर्णायकत्वादिमर्थः कान्यस्येति॰ धर्मस्य रूपविशेषनिरूपणाति नान सिद्धता को
त्पानुद पादिति भावः ननु धर्मजिज्ञासेति सूत्रं को धर्मः कथं लक्षणक इति भाष्याद्युक्तप्रकारेण तद्धर्म
स्वरूपजिज्ञासायां एव प्राप्तम् स्याद् धर्मस्वरूपनिरूपणार्थभेद विचारस्यैव प्राप्त्यर्थपवित्र्यादित्याशंक्यापाम
ह॰ सर्वं चेति॰ स्वरूपजिज्ञासायाः प्राप्त्यत्वेपि मानाक्षी नापेपक्षि द्धिरिति न्यायेन प्रमाणनिरूपणस्यै
व प्राप्त्यमप्युचितमित्याशयः गुरुमतेन शंकते॰ नन्विति॰ अथातइत्यादि सूत्रगतायशब्दस्यवैदाध्य
यनानंतर्यार्थत्वात्तदुपक्रमानुरोधेन चोपसंहारगतधर्मपदस्यवेदार्थपरत्वावसायादिति भा
वः कल्पितमाह॰ स्यादीति॰ तिच्छादिनाचारपरिग्रहः॰ स्वमते नत्सपाधृत्तेनैव चेति॰ धर्मजिज्ञासे
ति सूत्रेत्याद्यस्यात॰ अथशब्दस्यानंतर्यमात्रार्थत्वेन वेदस्य सूत्रपाध्ययनानंतर्यस्योपगतयोपाद ५२
नादिति भावः स्वार्तं तान्यानुदाहरणात अश्रौत्स्यैवति चार्पते मार्शका नह॰ अथ केति॰ न्यायती न्या
स्यातस्यापि विचार्यत्वावगतेः किंचिदुदाहरणमात्रे रागाप्युपपत्तेः अगतदादतं हरणान वाध

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा· द्री·
२

कामितिमाव:ल करणशब्द: प्रमाणपर: सर्वथास्मार्तानुष्ठाहहरणामप्यसिद्धमित्याह स्वाहस्यै
वेति· विशेषतउदाहृतस्यैवेत्यर्थ:· प्रदेशेषु: तमेदृषिकरणाभ्यानेषु· द्रव्येति· प्रतिग्रहादिनैव
वा प्रयोगेण न प्रवृत्तयेदि त्येवंरूपइत्यर्थ: सकिंक्रत्वर्थ उतनपुरुषार्थइतिविचार: करिष्यतइ
तियोजना· तथेति· नैकतोघृतमादित्यमित्यादीनि पुत्रापतिव्रतस्मार्त्व्यातान्यपि किंक्रत्वर्थान्युतपुरुषार्था
नानीति लिंगवचनविपरिणामेनयोजना· न त्वेतानि भाष्यकृतोदाहृतानि ननु सूत्रकृतेत्यत आह· तस्मिन्नि
ति· तस्मिन्नुपुरुषेशिष्यमाणानि विधीयमानानि स्मार्तानि प्राङ्मुखोभुञ्जीतदक्षिणमुखोमूत्रंकुर्यादिति नि
यमादीनि जननेनोत्पत्तिमारभ्यैव प्रवर्तेरन्निति· पर्वेपरूक्तम्· अपि चेति सिद्धान्तसूत्रं· अपि चेति पर्वपु
रूक्याहुतिरूपाद्येन· उपनयनप्रभृति प्रवर्तेरन्· कुत: वेदनुन्यस्नात्· तदध्ययननुन्यत्वात्· यथा वेदाध्य
यनं उपनयनात्तरं तथोपनयनादिनियमइतिस्मार्तान्यपीत्यर्थ: आचारोदाहरणमाह· आचारादिति· राम
आचारात् ह्यमाणेषु तापमानेषु गर्वनुगमनादिषु· तथा आचारानुसारेण हृष्टिरित्यर्थ: अत्राद्यविचारादि २
पंचतृर्थोध्याये· अंत्यविचारद्वयं षष्ठे इति तेयं· त्वौकार्थे वा निकसंमतिमाह· तथाचेति· आचार्यैरिति शेष:

2

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

अथातो धर्मजिज्ञासाशास्त्र मा धा मिद कृतमिमस्योत्तरार्धेमिदं। वार्तिका ननु साहित्यां प्रतिशास्त्र भाष्यानां
तस्यमप्याह तथा चेति। कुत्सितस्य कवेः कृतिरसकान्यमित मर्थं। आशंकातिरामनुपसंहरति। अत
इति। भेदान्कृतास्य प्राप्यस्येहेवंतरमाह। तत्र भेदेति। शेषलकृतादेहितिमध्यमशान्यायेतो भयान्वापु
।परं नु पर्व त्रैषष्ठितप्रथमामिस्य त्रतुपंचमयतवोध्य। भेदस्य नकृतां वृमादनं शब्दांतरादीनां च राम मध्ये
सख्यापृभेदकत्वमिन्नदैम्योपि नकृतामिमयाह। तन्नेति तत्र भेषुमध्ये। प्रकरणं। प्रकरणांतरं। उपमिति
रतात दीपनं। संख्या स्थिति। घादिके यद्यपि शब्दांतरादीनां तथा वो प्रमिति बोधने नास्य व्यापारः किं
नु तस्ता नेकत्व मात्रबोधने। अतराव पञ्च प्रकरणेशका दश प्रथा तान्यतनीयचैका दशसंख्या न पंच
विकप्रयात वोधिका। रातत्वाक्यस्य प्रमितिविधिस्वाभावाद तत्तत्राहुमिरवनभेद। अत्र च गुणसंख्या श
ब्दांतरादा भेदं तत्तद्वसरे वक्ष्यामः। ननु कर्मभेदइत्यत्र कर्मशब्दे न किमुच्यते न तावद्धात्वर्थः शब्दांतरे साभाव
र्थं भेदस्य स्वरूपभावनामात्र भेदस्य साधनीयत्वात्। नापि भावना। गुणकामेषु भावनाभेदे प्यकमति
रत्वसिद्धांतात्। नाप्यपूर्वं। शब्दांतरादीनां तत्र व्यापाराभावादत आह। तद्धि हेति। कथमित्याकांक्षायामाह

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा. टी.
२

3

तत्रेति। अयं भावः। भावनैवात्र कर्मशब्देनोच्यते। सा च व्यापारत्वपर्याप्तावच्छिन्ना सकर्मकाच्च शब्दात्प्रती
यते। यागाद्यवच्छिन्नात्स्वर्गादिभावनेति एवंविध भावनाभेदस्यैकोऽध्यायार्थः। तत्र क्वचित्प्रसिद्धं धा
त्वर्थभेदमुपजीव्य भावनाभेदसाधनं। क्वचित्तु धात्वर्थभेदसाधनपूर्वकं भावनाभेदसाधनं। कियान्त
प भावनाभेदे चावतयं प्रत्यनभूतापूर्वभेदकल्पनापवर्गं स्यातत्क्रियापाः। गुणकार्येषु सत्स्वपि भावनाभेद
तत्कर्मान्तरत्वव्यवहारः। तस्योपरेतनक धात्वर्थभेदेनाव प्रामशोदष्टत्वादितिस्वरूपेणोति। साक्षादित्यर्थः। त
द्वेदश्चेति। भावनाभेदस्यैवेत्यर्थः। भेदद्वारेण। भेदरूपेण द्वारेणोपायेनेति यावत्। नावार्थाधिकरणस्य
भेदाध्यायैकासंगतिरित्याशंकायामाह। तद्वेति। धात्वर्थभेदहेतुकापूर्वभेदफलकभावनाभेदरूपस्त
त्वेत्यर्थः करणत्वं सतीति। भावनाकरणत्वे सतीति। प्रकृते भावनाभेदौपयिकत्वेन प्रतिपाद्योऽपि धात्वर्थभेद
स्तदनुनिष्पादी। तत्साध्यभावनाभेदानिष्पादिनः सुतरां तदनुष्पादि स्यात्। तादृशोऽपूर्वभेदस्तदनुसा
रतः साधनमित्यर्थः। धात्वर्थस्यैवापूर्वसाधनत्वेन धर्मत्वस्याभ्युपगमात्। धात्वर्थमात्रग्रहणे न चा राम
र्थात्तद्वारभूतभावनाभेदलाभात् पृथक्तदनुक्तिः। अध्यायस्यापि पादिकरणानामप्यन्वयः। उपोद्घात ३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वेनेति। चितां प्रकृतास्सिद्ध्यर्थमुपोद्घातं प्रश्नं कृत इत्युक्तो रित्यर्थः। इदानीं प्रस्तुतमस्मिन्किरतां विष
यसिंभवेतांद्विपति। किमिति हेति। तत्तावद्वीहीनवहंतीत्यादि दृष्टार्थविषयः। तत्र किमावरादेभ्योपर्वं
मुत इव्यग्रताशब्दे व्य इति संशयायोगात्। तावद्दृष्टार्थरूपेने नापि चरन्यतते तेत्यादि। तत्र इव्यादिपद
श्रवतो तोक्त संशयायोगात्। रूपे तपदस्य नामधेयतापाः प्रागेव साधनादित्याशयः। इत्तरमाहरूपने
नेत्यादि। अपि चरन्। वैरिवधकमः। दशापवित्रं। कं तत्रदशारूपं पवित्रं। रातंत्रम वितं इतं संश्रा
विस्याद्विहेरेतत्रजोवि छायां इरापेदन आग्नीध्रेत स्तं वधिम्य ग्नोदशाहोतारं तत्तीयार्थं द्विती पा।
दशाहोत संतके नमंत्रराचित्रिस्युक इत्यादि ताच तुर्थीरग्रहीते नाइवेनत्रु हुयादि मयर्थः। रातं पद्धि
वाहोतेत्यादिश्चतुर्होतमंत्रः। द्वितापातत्तार्थं। अदृष्टार्थमिति। अवहंताप्याद्वावपूर्व भेदरूपफ
लाभावात् छायावृत्यर्थमिदं नियमादृष्टस्यापि क्रियातन्यत्वाभावात्। दशापवित्रे रोतिसंस्पवदीप्ता
त्वस्तुसंमार्गीनकादाचित्कमोमरस्मावसेकनि हेरतार्थः संवतीमदृष्टार्थरावेत्यपि प्राप्येशात इहहर
तां वोध्यं। तत्र कात्वर्थं समविधौ पद्रतीत्यादि। पुरुषार्थं। हिरसंपपापर्यमित्यादि। कास्यं चित्रादिने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मित्रिकं पशुं तमित्यादि॰ इत्थोपपदं सोमनेत्यादि॥ नामोपपदइत्थं नेनेत्यादि॰ गुणोपपदं श्येनमान्
येतेत्यादि॰ यद्यपि नामोपपदे किं भावशब्दे प्योपूर्वमुत इत्याद्यप्य इति कृं रायायोगस्तथाप्येतदधि
करणोत्तरमेव नामधेयाधि करणप्रवृत्तत्वस्याप्युदाहरणस्य मविरुद्धमिति द्रष्टव्यं भाष्ये॰ स्थितरातस्मिन्नत्र
धिकरणो गुणविधि नामधेयविचार इति॰ गुणमतानुसारिणां मतमाह केचिदिति॰ अधिकारस्य
दनाः॰ फलसंबंधबोधकाविधयः तेषु हि स्वर्गकामादेः पुरुषस्य कार्यं फलपर्यंतस्यापूर्वस्य
निरूपितधायमानं कृतिमुखेन विषयमपेक्ष्य मार्गाधावर्थे विषयमुपपदार्थं विषयं वेति विचार्य
पिनं रान्वयते॰ उत्पत्तिवाक्याद्विष्वधिकारापूर्वानुवादः। यावगमान्नाकार्पतरं पूर्तापतेपे नो यं विच
रः स्यादिति भावः॰ तामुचेति॰ नामाति दिक्रेद्गुणा घपपतस्य बोधिवा तयेपाधिकरणोक्तं कराः
फलं प्रति विधेयपदं गुणं प्रत्यनुवादत्वं फलं प्रत्युपादेयत्वं गुणं प्रत्युद्देश्यत्वं फलं प्रति गुणा
वं गुणं प्रति प्रधानत्वं चेति विरुद्धत्रिकद्वयमापद्येते त्यागत्या नामधेयोपपदे वाच्यमित्यर्थः अत इति
नामोपपदात्वे वाधिकारवाक्यानीत्यर्थः आघनिय मंतावदभ्युपेत्य दिती परिपसं दूषयति॰ राम ८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पघपाति । यौगिकेति भावप्रधानं । गुणानामर्थ्यमेव । गुणा विध्यर्थमेव । नैमित्तिकेति । आर्विद्य
मंत्रानेनि मित्रैऋत्विक्स्य वाक्ये विधि रिति नकर्तव्यः । किंतु तत्वाधिकार इति भावः । अनन्तरार्थ
नकारादौ यादेव नाम त्वमिमा शेक्याहव दं चेति । ननून्यत्रिवाक्ये कर्मते नैवधा त्वर्थ्यानगते
त्वचयसोमादेः कारणात् नैवातेप समना न्नमनर्थ नकारात्प्रसंगइत्याशंक्याह । इमन्त्रीति । गुणा
पक्षे । गुणा विधिपक्षे । ननु सामिधोपजतीयादौ सामिदो दि पदस्य द्वितीयाण्ते न साध्यार्थक त्वात्सा
स्यचत स्य साध्य भूतत्वां त्वर्थीत्वपायोगात्स मिदृं तं याग कुर्यादिति मत्वर्थेन कृतायुज्यता । सोमे
नेयत्रत्तसो मस्य करणत्वेनयागान्वयात्सं भवात्र न कुतो मत आह । पुरुषं चैतादिति । तत्र । सो
मादि पदानां नाम त्वापादनं । उपपत्ति माह तथा हि मादिना तत्त्वापि । सोपेनेमादावपिइति दोष
साध्यानामत्वे स्यादित्यन्वयः । प्रथमं । अधिकारापूर्वानु वादहटांकायां प्रत्ययेन । उत्पत्तिवाक्या ग
तेनत्त्विदादिना । तदेव । अपूर्वान्तर येव । आपममिसंधिः । अधिकारवाक्यगते नलिङ्कार्यत्वे नापू
र्वमविपते । कार्यत्वं च कृतिसाध्यत्वं । कृतिश्च समविषयैतिषयाकांक्षापापागः । सं वक्ष्यते । यागस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिसाध्यमितिकृतेष्वासाकांक्षाऽदृष्टसाधनतासंभवात्प्रयागादेस्तदुपकारकतयापिसंबध्यते·पा
गद्वाराकृतिसाध्यमिति·इदं चकोपनाघटकत्वरूपंसाधनत्वंकरणत्वाद्भिन्नमेव ततः केनकार्य
मितिकृतिरूपभावना द्वाराकरणाकांक्षायांग्राहकसंगतेनप्रधानापूर्वेणात्वनोपस्थितावाक्यावगतो
यागाङ्गत्वस्यैतदेततग्राहकग्रहणाभिमन्यते· तदुक्तं भवनाप्येनकृतितत्साध्यसाध्यत्वेयागादि
विषयोमतः· कार्येसंघटिताकारेकरणानसंभवतइति· करणत्वंचप्रधानापूर्वप्रतियोगस्यसमवेतो
गोपकृतस्यैव· तदुपकारत्वंनकृशिकस्यसमवेतोपवानेनापूर्वमवलम्बकत्वंतदेवचोक्तिवाक्य
गतन्निदं· प्रत्ययपदार्थाप्यश्वादेवगम्यतेतत्रापिचयागस्यनसाध्यत्वपात्वयः किंतुकाराध्याकरणत्वेनै
व· तथाचतत्रसोमादेः करणत्वेनान्वयेतिनद्वित्रिकडेपमत्वर्थलक्षणावेतिनामधेयत्वापत्तिरिति·
इष्टापत्तिमाशंक्यनिराकरोति नचैवमिति· पशुसोमाधिकरणेगुणत्वाऽसोमलताविधानस्योक्त
त्वितिभावः। किंचिन्नुकमाश्रवणान्नामत्वशंकापिनेत्याह किंचेति· नन्वत्रोदाहरणीभूतानामधि
कारचोदनानां नोमोपपदत्वनियमः उक्तविध्योश्च नेहोदाहरणत्वं· भावाप्याइतिसूत्रवशोतथात्व

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थप्रकरणानामेवोदाहरणत्वात्॥ उक्तस्थले च निर्वापानंतरंयो रनुवादत्वेन न प्राप्ताप्राप्तवादिस्मा
रंक्याह॥ सौर्येति॥ कृतवः साध्यरूपधात्वर्थइतार्थो उच्यदेवतासंबंधो यस्य तत्त्वात्॥ देवतासंबंधस्य
पि यागत्वाघ्यत्वात् कृतत्वाद्यनियोगविषयत्वमिति भावः॥ पदस्य नियोगविषयकोक्तिरर्थद्वारि
का भावशब्दे भ्योऽपूर्वमित्यादिवत् तत्रेयाननु संबंधस्या क्रियारूपस्य साक्षात्कृति विषयत्वायो
गात् द्वारि प्रयागस्यैव विषयत्वविचारो गुरुत्वोक्तमत आह शब्देति॥ शब्दमेव स्वार्थद्वारानुबंध प्र
पर्वविषयं तद्भातितथा॥ शब्दतत्त्वादिरूपानिबंधनात्वभावपदीकापंप्रत्त्योगुरुरेवतथो
क्तवानित्यर्थः॥ तथा च संबंधस्य साभासत्वप्रतिबंधत्वेपि यागद्वारा तथात्वमित्यर्थः॥ तेन तन्यतानु
सारेण कल्प्यविकारविधिष्वपि विध्यमिचारमाह॥ तथेति अक्तवर्थत्वात्॥ अनारभ्याधीतत्वेन तत्क्रतु व
नगत्वात्॥ त्रिष्वपि उदाहरणेष्वनामोपपद तो भावमाह अत्रेति॥ त्रिष्वित्यर्थः॥ द्वितीयमियमरवंड
नमुपसंहरति॥ अत इति॥ मन्त्रविरोधमप्याह भाष्ये इति॥ पूर्वपक्षेसोमादिनामपि पूर्वतनकत्वादंवृ
ष्टार्थस्य च प्रतिनिधिभावात्र प्रतिनिधुपादानेसिद्धांते तु यागस्यैव फलात् पूर्वसाधनत्वंसो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा·दी· ६ माऽन्हेऽस्त्वदृष्टविषये तथा गार्ग्यत्वमिति सोमाभावे तत्सदृशान्नतारूपप्रतिनिध्युपादानं प्रयोज
नमुक्तं· सोमपदस्य नामत्वे तु तद्दृसंगतमित्यर्थः एवं मम्भुपगतं नियममपि दूषयति· नचेति
पश्चात ग्राहकग्रहणोत्तरं अवान्तरव्यापारत्वेन कल्प्यमानमित्यन्वयः· ग्राहकेणाप्लानाप्रवैणादि
6 षयनयाग्रहीतस्य· तदनिघ्नितस्यैनिपावतः· अवान्तरेति· अंगोपकृतस्यैव फलपर्यवसानकत्वपाकृतेशा
कस्य तद्योगादुपत्य एवं परिकल्प्यते ह्यन्नामोपकारसाहित्यसंपादनादिति भावः· भावार्थाधिकरणस्य
र्थः· ग्राहकेणाकमतामिति निश्चयस्येतदधिकरणाधीनत्वान्न तः पूर्वं च ग्राहकेणोपपदार्थविशि
ष्टं कर्मपदत्यनेकर्मविशिष्टोपपदार्थवेतिसंदेहो किं ग्राहकग्रहीतं कर्मत्वं तत्पूर्वविषयत्तोप प
दार्थ इति संशयसंभवादस्ति विचारासरइमाह· स्यादेवमिति ग्राहकेणाक्रमग्रहणस्येतदधिकर
णाधीनत्वप्रदर्शनाय प्रतिपदाधिकरणाविचारं भावार्थाधिकरणविचारं च गुरुमतानुसारि
णादर्शयन्निविष्टमित्यादि· विषयी भवन्ति· विषयसमर्पकाणि भवन्ति· पदानीति भावार्थाधिकर राम
णसंशयप्रदर्शनं ब्यादिपदमिति होमाभितदधिनादिस्यर्थः· प्रतिपदाधिकरणसिद्धान्तस्यास्त ६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वाद्वावाच्याधिकरणतासिद्धांतमेव तत्पर्यवसानरूपमाह तत्रेति । एवं संशयेऽसमीत्यर्थः । क्रियाकारकयो
रेव कारकापूर्वयोरपि समभिव्याहारादिविशेषात् कुतो नान्वय इति शंकां निरासमाह । कारकत्वेनेति । तत्ता
पाश्रयेत्यर्थः । कारकत्वस्य च क्रियासाधनत्वरूपत्वात् क्रियान्वय एव तन्निरोध इति भावः । ननु दृष्टेन्द्रियका
मस्य तत्कृपादिसाद्ध्याद्विक्रियासाधनत्वेऽपि तदाश्रितस्यापूर्वसाधनतास्यादत आह । अन्येति । कृतिसाध्य
रूपकार्यस्य हि हृत्संज्ञे विषयत्वे कृत्यसाध्यरूपत्वान्नार्थस्यैव तत्त्वेनान्वयो घटत । न तत्सिद्धरूपद्रव्या
देरित्यर्थः । दृष्टेन्द्रियकामस्य स्वर्गहेतुत्वेन प्रकृत्वाहृद्ध्यादेरेव कथं चित् क्रियानुप्रवेशेन साध्यावस्थ
रूपकार्यान्वय इति भावः । प्रतिपदाधिकरणस्य प्रयोजनमाह । स्थितेऽपि चेति । गम्यमानः क्रियाकारक
संबंधोऽनन्वयाप्रसङ्ग इति प्रतिपदाधिकरणान्यायेऽस्थिते निरूपितसमतिग्राहकेणापूर्वेणविषयतयाग्र
हणाभावार्थस्यैव भवतीति भावार्थाधिकरणासिद्धान्तः । स्थितातीत्यर्थः । अतएव । ग्रहकथ्यहणाच्च । अपूर्व
र्वमपि । अवान्तरापूर्वमपि । तत्त्वसंशयापयोगाद्वा हरणातानस्यादितिशेषो बोध्यः । दातव्यापासिद्धौ
नुपक्रममवधानमवृष्टार्थानामुदाहरणाते प्राह । असतिविति । असिद्धेः इत्यर्थः । निरपेक्षदातीति क्रि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा·द्रा·

२

त्वंगवोधकवाक्येप्रतिपदासितकरणाभावार्थाधिकरणामवेयत्रयोःक्रमेणाकथनपश्चात्‌·ग्राह
कग्रहणानंतरेतत्कार्थतोपपमस्यर्थकल्प्यमानमवांतरापूर्वमित्यर्थः उपसंहरतितस्मादितितत्राधि
क्रियापंदर्शनीयावदातापितस्मादितिसर्वसाधारणोपसंहारः इदानींस्वमतेनभावार्थाधिकरणांगत
याप्रतिपदाधिकरणविचारदर्शयितुंसंशयमाह·तत्रेति·उक्तोदाहरणोष्वित्यर्थः· अनंतरसंशयस्य
पदंसंशयपार्थतांदर्शयति·पदेति·तस्यफलसाधनस्यतथाचयस्यार्थापूर्वकल्पकत्त्वमद
मपूर्वंप्रतिपादकंत्वेनाघसंशयेतिचक्रितमित्यर्थः पूर्वपक्षमाहतत्रेति अन्यथा·सर्वेषांफ
लसंबंधाभावे।गौरवंतत्फलसंबंधोत्तरकालंवाक्यलंमुखतयानदोषइत्याशयः नैतदप्य
परिहारायमवर्थनत्करणांगीकारेतुसोनदोषइत्याहमवर्थेति·सर्वेषांफलसंबंधेतुक्रिया
कारकसंबंधस्यातदुषीकहापत्त्यादिदत्याष्ठिकवाक्यमवर्धनतुकरोतिभावः अत्रचसर्वेषांपदे
नसाधनतत्वश्रवणात्रसमुच्चितनामभ्योपादितसाधनत्वं·किंतुसाधनानांसमुच्चयःपरस्परा राम
पेक्षवादतरोकहायन्यादिवदेकवाक्योपादानातिबोध्यंअवृषत्वात्·भानांतरेणानवगमात· २

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नान्वेकेति· समुच्चयवशेन परमापूर्वैकत्वेप्युत्पत्त्यपूर्वानेकत्वप्रसंगो बोध्यः· न च गौरवस्य फलमुखत्वं अप
देकल्पनां विना फलं न संभवेदुत्पत्त्यपूर्वस्य नाशादिति भावः· प्रत्यर्थं लक्षणे गौरवदोष इत्याक्षिपति· निःप्रयोजनतया भा
वार्थ्याधिकरणारंभमाक्षिपति· नान्विति· वैफल्ये एककल्पनायां हि समुच्चयपक्षे गौरवं कस्यचित्कदाचित्फलं न संभवं
यतु नसापि न चानुष्ठानापविचारदृष्टाभावादिमाशयः· एतस्माद्वाक्यादनेकविधकार्यबोधे वाक्यभेदप्रसं
गादेकविधवाक्यार्थबोधस्य च तात्पर्यनिश्चयाधीनत्वात्तद्धेतुन्यायनिरूपणमावश्यकमित्याशंक्यते इति
न विद्यते नियमो यस्य स तथा अनियतोऽर्थ इत्यर्थः· विपर्यय इत्युपपदार्थस्य फलनकं यागस्य तदर्थ· ननु पद
स्य परत्वान्नासौ येन वैत्यादानभावास्यापरो मास्यो त्यव त्सातोक्षन्नं दृष्टमित्याशंक्याह· वचनेति· वचनस्य वा
कस्यव्याप्तिः स्वरूपं तदेतादिमर्थः· स च द्रव्यविशिष्टयागे न फलभावपेत· यागविशिष्टद्रव्ये ता वा फलभावे
पि दृष्ये तद्बोध्यः· यद्यपि एवमपि तु वाशब्देन विकल्पस्यैकस्यैव बोधनान्न वाक्यभेद इति भावः· इत्यमधिकर
णाक्षेपो न्यायेन स्वयं समाहितः प्राभाकरास्तु पूर्वपक्षे भावार्थाधिकरणेन निरस्यत इति वदंतीत्याह
तन्नेति· दूषयति तदिति· अप्रमाणमेवेत्यनंतरवाक्यविरोधः इष्टापत्तिमाशंक्याह· तच्चेति· अर्थान्निस्सतामर्थः
प्रमाणान्तरतो· प्रमाणाध्याये प्रथमे इति· पदलक्षणो· वाक्यार्थानध्यवसानेप्यनुष्ठानस्यासंदिग्धत्वेनान

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नुष्ठापकत्वरूपमप्रामाण्यं नेति शङ्कते॰ नन्विति॰ पक्षद्वयेपि॰ द्रव्यादेर्यागाद्यर्थत्वं यागादेर्वा द्रव्याद्यर्थत्वमि
तिपक्षद्वयेपि॰ तत्करूपत्वेन॰ द्रव्यनिष्पाद्यक्रियारूपत्वेन॰ किमर्थमिति॰ काकुः इतपरीक्षावाक्त्रिः प्रयोजनं स्यादि
त्यर्थः अनुष्ठानेकरूप्यमप्यसिद्धमित्याह अपिचेति॰ श्येनादीनां॰ श्येनादिपदानां गुणविधित्वात्॰ फलोद्देशे
न श्येनद्रव्यविधायकत्वात्॰ सोमेनेति॰ ज्योतिष्टोमादिदेशेन सोमद्रव्यकत्वावगमादितिभावः॰ ननु तद्यपदेशा
धिकरणे श्येनपदस्य नामत्वस्थापनात् कथं पूर्वपक्षे द्रव्यविधायकत्वमिति शङ्कां निरासाय पाठ्यसंगतिमाह
तथा चेति॰ नामत्वं श्येनस्येव फलकरणत्वे भावार्थाधिकरणेन सिद्धं क्रियते सामानाधिकरण्यात्रास्तत्वसिध्येत॰ पूर्व
पक्षे तु उपपदार्थस्य द्रव्यादेः फलकरणतया न न सिद्धिरित्यर्थः॰ नामातिरिक्तोपपदे प्रयोजनभेदमाहयविति॰
अपूर्वं चोदयतिकन्यपतिभावः तहीति त्वर्थे॰ यत्रापूर्वकरणीभूतमर्थं का भवतीतिभावः॰ यथा वपदं पूर्वपक्षा
पादितदेतिशेषः नप्रतिनिधिरिति॰ अदृष्टार्थत्वादितिभावः॰ तहीति त्वर्थे॰ यथा तु सिद्धान्ते तत्र द्रव्यगुणयोर्द्वा
द्वारेण क्रियार्थत्वात्प्रतिनिधिरिति॰ तहि कथं पूर्वपक्षे प्राशकायां स्वमते नन्नमाह किं विति॰ पूर्वपक्षप्रतिसं
गच्छतीति॰ फलं हीति॰ इष्टमिति॰ आकाङ्क्षतीति॰ तथासिद्धस्वरूपं॰ फलपदेन ष्टमात्रस्योक्तेर्विवक्षितमितिसूचयितुमत
त्संनिधइति॰ नसाध्यान्तरमिति॰ तस्यासिद्धत्वेन तत्त्वनिष्पादनाक्षमत्वादितिभावः॰ ननु विशेषणोति पूर्वप

कृं साध्यं त्वन्मतेऽसंगतमित्याशंक्यानध्यवसानपूर्वपक्षस्योक्तरीत्याऽसंभवादन्यथाव्याख्येयमित्याह· य
त्विति· शाब्दे तः शाब्दमर्यादया· विशेषति धात्वर्थे हि सन्निकृष्टत्वमात्रं कारकत्वं तु न शक्यते किं तु कल्प्यं· सोमादे
स्तु तृतीयया कारकत्वं शक्यते न तु संनिकृष्टत्वमिति फलभावनान्वयेन कस्यापि विशेषत्वसमर्थः· वस्तुत्व
भावेन सिद्धत्वरूपेण· तथा चाकारकाण्युक्तिः सन्निधानयोर्द्वयोरेकत्राप्यसत्त्वादन्यतरस्यतोभयत्रापि सत्त्वा
द विशेषेपि द्रव्यादेः सिद्धत्वेन योग्यतया क्रियान्वेष्यमाणे ते फलभावनायां करणत्वमिति भावः· धात्वर्थ
स्य करणत्वसाधिकां समानपदोपात्तत्वं शक्यतिमुपपादयितुं फलकरणयोः साक्षादन्वयं निरस्यति· भा
वनैव तु होतीति· शाब्दकारेणाव्यवच्छेदः भवेनानुकूलव्यापाररूपा हि भावना भवनाक्षेपकमेवित्यपमेनापह
ते भावयेत् किमिति· तस्यां फलं कर्मकारकं भावनायां केनेत्याकाङ्क्षायां धात्वर्थः करणं वक्ष्यमाणस्तव्घवा
तः शाब्दपदोपात्तत्वेन संनिकर्षाद्विसमर्थः श्लोकं व्याचष्टे· फलमपीति· क्रियां कुर्वद्धि कारकमिति स्मरणा
द्दृ घटेनेत्येतावतान्वयादर्शनात् क्रियामंतर्भाव्यैव शाब्दशक्तिस्वाभाव्यादन्वयव्युत्पत्तेरिति भावः· तस्मि
न्नः धात्वर्थेतन्निर्दिष्टे· धात्वर्थस्यानिव्यतिः पूर्वपक्षेतु कल्प्यनागौरवमिति प्राह द्रव्यादिष्वपि त्विति· हेतुत्वमसि
द्धस्यानिष्पन्नरूपत्वे घोपकारसंभवः न त्वसिद्धेन सिद्धस्य यदि वासिद्धस्यापि यागादेस्तेनैव सोमादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा.टी.
९

नासिद्धस्यतमेव प्रयुंगस्वंतद्धाआवश्यकत्वाद्द्रव्यमेवतदर्थं न्याय्यं · उपकारश्चयागादिनानदृष्ट
रूपो द्रव्यस्य संभवति · नच द्रव्यस्यासिद्धस्यफलजनकत्वासंभवात् व्यापारत्वेनयागादेर्दृष्टोपका
रजनकत्वं द्रव्यसाध्यतस्ययागेऽवश्यमंगीकरणीयं नद्रव्यार्थतायामानाभावात् · प्रकरणप्राप्य
१ भावेनयागतद्धाश्चपत्वादिबोधनेतीवगौरवात्स्वेस्याशयः यद्यप्यसिद्धस्याप्यवघातादेःसिद्धव्रीहि
षु दृष्टोपकारजनकत्वमस्तितथापिसोयं नयजेतेत्यादितरवाक्येषु तदभावादुत्सर्गतद्वद्
के· ननुसोमेनेतिकारकश्रुत्यासोमादेः करणत्वावगमात्स्वार्थादृष्टकल्पनमपिप्राप्नोति
कवान्तदोषइत्यतआह · सन्निकृष्टश्चेतिपदश्रुत्या · पदश्रवणमात्रेणाप्युदात्तरसमभिव्याहा
रनिरपेक्षेणाकेवलप्रथमप्रयोगाभावात्स्वहत्यर्थेतिशिपस्यवत्स्वार्थस्याभिधानात्तवाक्येन·
साकांक्षपदसमभिव्याहाररूपेणायाचकारकश्रुतिः प्रकृत्यर्थविशिष्टकरणत्वाद्यंशमात्र· तस्या
क्रियासंबंधांशंतुवाक्यमेवलक्षणयाप्रतिपादयति · वाक्यार्थेतावाक्यस्य लक्षणाभ्युपगमा राम
दितिभावः · ननुसिद्धस्यैवसाध्यत्वेनसाध्यस्येत्युक्तमतआहः साध्यरूपोयागइति · फलभावव्यवहि ९
तपूर्वकालेसिद्धत्वसंभवात्नसाधनत्वविरोधइतिभावः · धात्वर्थातिरिक्तभावनापाआख्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तवाच्यत्वे सति तस्यां धात्वर्थः कर्तुरांतदेवासिद्धमिति शाब्दिकमतेन शंकते· कापुनरितिकू
त्कारादिरूपं फलं मते तथात्वे· र्थस्तदनुकूलः कर्तृव्यापारस्वातार्थः तदसत्वे पाक इत्यादौ तदप्रतीते
रितिशंकार्थः· कर्तृव्यापारो ऽधिश्रयणादिः पचादिधातुवाच्य एव न फलमात्रं· ग्राम्योगमन न
जानातीति प्रयोगापत्तेः फलोत्पत्तितः प्राक्तदनुकूलाधिश्रयणादिव्यापारादर्शने पाको भवतीति प्र
योगानापत्तेश्चेति न धात्वर्थातिरिक्ता भावनास्तीत्याह नावितिः तर्हीयत्र्थेऽसौ कर्तृव्यापारः पचौ
पाचि धातुप्रयोगे· यागः इदं नममेति बुद्धिरूपः· महेत्वर्थस्य ताहशः प्रयत्नः प्रकृत्यादिजनक इत्य
र्थः स्वकीयद्रव्येन ममेति ता नासंभवात् ज्ञदाकारासंकल्पात्व्यापनोवत्ति देवस्वत्वध्वंसानुकूलाया
ग इत्याहसंकल्पोवेति· धात्वर्थान्तरे वेति पाठः धात्वंतरार्थांतरे वेति पाठस्तु प्रामादिकः तत्र धात्वंतरार्थ
त्वेऽपि प्रकृतेप्रत्ययवाच्ये तस्मिन धात्वर्थस्य करणत्वासंभवेनासंगतेः प्रात्न इत्यग्रिमशंकाग्रंथान
पपत्तेश्चेति· तद्भावेति· भावनाभावे यदर्थः स्यादिति· तार्किकाभिमतज्ञिये यदर्थः गमेहततरसंयोग
फ़वाप्य इति तदतिरेकसिद्धिः यत्नेयत्नैसर्वेषु चेतनकर्तृकेषु संभवतः एतस्य हेतुश्चेतनकर्तृकेषु पित
हुष्वत्र होति गच्छतिप्रोक्तः स्पंदितीत्यादिषु धात्वर्थानुकूलन शरीरस्पंदात्मका भावनासंभवत् इति विरो

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा. दी
१०

घ॰ आख्यातकर्तृकेषु आख्यातेष्वितिशेषः । व्यभिचारः । पचत्याख्यातं तत्तद्भावनाभिधायीति नियमे व्य
भिचारेः उभयेति । प्रयत्नस्पन्दोभयानुगतमित्यर्थः । उदासीनस्याविच्छेदेऽभावः । कुर्वद्रूपत्व । सहकारिस
रूपेकुरूकार्यजनकत्वमित्यिप्यावत् । प्रयत्नस्पन्दाभ्यां हि चेष्टासंयोगादिजननेन किंचिदपेक्षत इति भावः । श
ब्दादीति । तथा च शब्दो भिदधातीति प्रयोगानुपपत्तिरिति भावः । इष्टापत्तौ वार्तिकविरोध इत्याह । त
त्रेति । तत्र मतद्वय । ये । अभिधायाः शब्दस्य भावनां शब्दभावनामित्यर्थः । लिङादयः आहुः इत्याख्यातं
न शब्दभावनाभिधानानुकूलव्यापाररूपायार्थभावनाया लिङादिषु प्रतिपादनाद्विरोध इत्याशयः ।
रूपं । त्वद्रूपं धात्वर्थेति । पाकाद्यनुकूलव्यापाररूपाविश्रयत्वादेर्धात्वर्थत्वे इदं नेषां भावनापद
पि न लभ्यते तेषामपि भावना वाच्यत्वापि सर्वथा धात्वर्थसामान्यरूपसामान्यपरोध्याभिन्नावगम्यते ।
सर्वथा धात्वर्थानुपायि करोति नापचति पाकं करोतीत्याख्यातविवरणात् । करोतिभावयत्योश्चपर्याय
त्वात्तदर्थ एव भावनेत्यर्थः । विवृतमिति । कल्प्यमानात् । प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां वोध्यमानात् । रूपभे
दात् । प्रागत्वान्योन्यादानुकूलत्वबोधमेभेदात् । धात्वर्थसंगतिः शक्तिद्विधा द्विरूपायोगत्वावच्छि राम
न्नाधातोरन्योन्यप्रत्ययानुकूलत्वावच्छिन्नाप्रत्ययस्येत्यर्थः । तथाचान्योन्यादानुकूला या भावना १०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

किं कुतः प्रतुच्यति धात्वर्थस्य च भावनेति कथं भावनायां धात्वर्थस्य करणत्वमिति दोषो नेत्यर्थः। मतदो
षस्य विषयभूतभावनायामारोपेणोपपत्तिः। तत्तदेव विवृणोति एतदिति। कृ क्रियात्मकहेतः सिद्धेति। अ
न्योत्पादानुकूलव्यापारत्वेनाप्रतीयमानमित्यर्थः। सर्वधात्वर्थानुयायित्वे नु भवं प्रमाणयति। तथा
हीति। प्रत्ययं अनुभवेति। प्रत्ययस्य विषयीभवतीत्यर्थः। धात्वर्था हि न कृत्यप्रमाणतद्वेति। तस्य भावना
पदवाच्यत्वे हेतुमाह। तदेवेति। भावितुः भवनाश्रयस्य तदुक्तः करोतिः क्रियमाणो न न कश्चित् कर्मणा वि
ना। भवमर्थस्य कर्तौ च करोतेः कर्म तायत इति। ननु धातुप्रत्ययसमभिव्याहारे प्रतीयमानाया भावना
याः प्रत्ययवाच्यत्वमेवेत्यत्र किं नियामकमित्यत आह। तत्त्वेति। पाकादौ। पाक इत्यादौ। न त्वत्स्वरूपेणोति। न
प्रयत्नवाद्दिनेत्यर्थः। नियमेन कर्मसाकांक्षत्वानुपपत्तेरित्याशयः। किं त्वन्योत्पादानुकूलं रूपभा
वनामाहुरिति व्यवहितेन संबंधः। ननु पचति पाकं करोतीति विवरणात्के न नैव धात्वर्थान्तरोदयप्रतीत
कथमत्र धात्वर्थस्य करणत्वव्युत्पाद्यत इत्याशंक्याह तस्मिन्नेवेति। तत्राद्यान्वये भावनास्वरूपदर्शप
तितघदेति। प्रागानुवादेन गुणविधावितिभावः। तद्धेतुभूतः। तत्सवफलमेव धात्वर्थ इति मड न मता
नुसारेणाबोध्यं। अतएव धात्वन्तरार्थोपि स्वरूपमात्रद्विधात्वर्थोपाय इत्यर्थः। प्रमाणान्तरेति। प्रागान्वय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा·टी·
११

व्यतिरेकग्राहिप्रमाणेनार्थः स्पृश्यत उच्यते· विधिवशातः प्रवर्त्तनान्यथानुपपत्तेः पुरुषार्थसाधनतावप्र
वर्त्तनानुपपत्तेः· यागस्य चापुरुषार्थत्वान्न कर्मकभावनायां तदन्वयायोगात् पुरुषार्थभूतस्वर्गोद्देशेन भा
वनायाः कर्मत्वं· यागस्य तु करणत्वमित्यर्थः· यदवस्य इति· स्वसाधनमित्यादितः स्वांगजन्योपकारपु
रुष इत्यर्थः· येनेति· स्वरूपनिष्पादकफलोपकार्यंगसमूहरूपेणेत्यर्थः· प्रमाणान्तरेति· प्रकृतिप्रकर
णादिसहितावघातादिशास्त्रैस्तेषां गतन्यदृष्टादृष्टोपकारसंपादनात्मकमित्यर्थः· तथा यागे इति· क
रणं हि कुठारादिकमुद्यमननिपातनादिरूपकर्त्तृव्यापारविषयसत्फलं छिदादिजनयति तेनं या
गोपि करणत्वात्पुरुषव्यापारविषयो वगम्यत इत्यर्थः· तत्र व्यापारसामान्यावगतौ तथा च व्यापा
रसामान्यस्यावगतावाक्षेपे विशेषाकांक्षायां भावार्थस्य नादानां प्रधानागमेनान्वयो न स्या
दिति भावः· कथं व्यापरितव्यमित्यपेक्षायां वितरणं कोसौ व्यापार इति· प्रपंचः· सामान्यतः प्रतीतापा
विशेषविस्तारः· ननु प्रयाजादिव्यापारस्य न साक्षात्फलसाधनत्वं यागस्येव तत्कालाननापि याग
साधनतां द्रव्यदेवतादेरेव तथात्वादत आह· तेन चेति फलसाधनतात्मना· फलोत्पादनयोग्यत्वा राम ११
त्मना· एवं च करणानिष्पत्ती योग्यतानन्तरं तदुपयोग इत्यर्थः· नचैतदिहैतकल्प्यते किंतु स्वर्गक

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सि

र्व्यापारोपकृतस्यैव कारणत्वमुक्तमित्याह· अत एवेति द्वैधीभावसाधनतया अन्तरंगसंपत्तिः कारणा
त्वमित्यनुषंगः· धात्वर्थातिरिक्ताः प्रकृतिभूतधात्वर्थातिरिक्ता· ननु करीर्यादौ सर्वधात्वर्थानुगतस्य व्यापा
रानुकूलव्यापारसामान्यं भावनेति पर्यवसितं· तथा च प्रकृतिभूतधात्वर्थस्यापि तदन्तर्गतत्वात्क
र्थं तदतिरिक्तभावनासिद्धिः कथं च धात्वर्थभेदात्तद्भेदस्य वक्ष्यमाणस्य सिद्धिः कथं च तस्याधात्वर्थ
स्य करणत्वं करणत्वैस्याशये न शंकते नन्विति· आख्यातेनानुकूलव्यापारसामान्याभिधानेपि तन्नि
यतवाचिधातुसमभिव्याहारात्तदनुकूलव्यापारावगमादनुकूल्यस्य च फलभेदेन भेदात्सर्व
धात्वर्थसाधारणाप्रसिद्धिरिति· न चैवं सत्याख्यातनानार्थतापत्तिरुत आह भिन्नेष्विति· तेषु स
र्वेषु· तत्तदनुकूलत्वेषु· भावनात्वेति· अनुकूलत्वत्वरूपानुगतधर्मेणाख्यातेन कार्यतातिभावः
करणत्वसामान्यं· करणत्वावच्छिन्नं करणत्वं· न चैवमप्यस्य धातुफलभेदाद्भिन्ना भावना· एत
त्स्वर्गकामपदसमभिव्याहृतस्वर्गानुकूलव्यापारे यथा प्रयाजादिगतव्यापारोपीति न तदतिरिक्तभावनासि
द्धिरत आह अयं चेति· सकलधात्वर्थानुगतैकभावनाऽनाश्रित्य एकौ विशेषः· प्रागुक्तः· प्रकृतिभू

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰ दी॰

१२

12

न्वर्थसाधारणाभावान्नानर्थवत्त्वमिति परः इत्यर्थः। तत्कृतिरूपेण। पञ्चाद्यर्थसंबन्धिव्यापाररूपेणा
नपायित्वे च। मैवम्। यागः स्वतः संकल्पादिस्तु। कुतो यागस्याख्यातेन भावनात्वेन नाभिधानमत आह प
रिस्विति। यागानुवादेन गुणातिदेशो यागस्य कर्मतापातः फलेन यागविधौ च करणतात्पर्यात्तस्या
नुपपत्तेर्न हि यागस्य यागकर्मकस्य करणत्वं वा संभवतीति भावः। नन्वेतावता प्रकृतिमतधात्व
र्थातिरेकेऽपि तदतिरिक्तसंकल्पप्रयत्नादिधात्वर्थातिरेको न सिद्ध इत्याशंक्याह। धात्वन्तरस्येति। तस्य। भावनात्म
कसंकल्पादेः धात्वन्तराभिधेयत्वेऽपि कृतिमत्तद्धात्वर्थस्य तत्र कर्मकरणत्वयोर्विरोधादिष्यपत्तिरिति भावः। म
तान्तरेऽप्येतमेवेत्याह। यद्येति प्रकृताधिकरणमुपसंहरति। तत्र चेति। तज्जार्थत्वात्। कापेशब्दाक्षात्तदर्था इतिया
वत भावार्था भावनार्थास्तदवच्छेदकास्ते भवाव क्रियाऽपूर्वोत्पत्तिः यतो येता हि यस्मादेवोर्थः धात्वर्थोऽवि
धीयते। यद्धात्कृतिरूपसन्निकर्षादिति। प्रयोजनं तु प्रतिनिषिद्धसदसद्भावः सिद्धान्तपूर्वपक्षयोः प्रागेव दर्शितः॥
चोदनापुनरारंभः॥ ॥ तस्य विति धिसदसद्भावः अपूर्वस्येत्यर्थः। तेनाक्षेपरूपानन्तरसंगतिरुक्ता। वदन्तरं अ
पूर्वाख्यं। कस्मात्तथानुपपत्त्यैवापूर्वं कल्पयितिशंकते। कथं पुनरिति। कृतोपपादकस्यैव कस्मात्तथानुपप राम
त्याभिसिद्धिर्नचापूर्वं तथेत्याह। अपूर्वं चेति। नयागादीति। अव्यवहितपुनर्हि त्रिकालाभावादन्यथासिद्धत्वाच्चेति भावः। १२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शक्तिरिति शक्तिः शक्तिमतोरभेदादव्यवहितसमर्थहेतुत्वोपपादनं · अव्यवान्तरेण्यन्यथासिद्धिनिरासः व्यापारेणा
व्यापारिणोऽन्यथासिद्धभावात् · कथं तर्हि यागस्य फलसाधनताव्यवहितत्वादित्याशंक्याह · तस्मादिति · फलसाधनं ना
पूर्वमिति कल्पनागौरवादिति भावः · प्रमाणान्तरविरोधस्यापरिहार्यत्वेऽपि तु अन्यदाह · प्रमाणान्तरविरोधपरिहाराय
दि कल्पना कथं प्रमाणान्तरविरोधे तदवस्थे भवेदित्याह इति न चक्षस्येति · सिद्धान्ते प्रमाणान्तरविरोधपरिहारापाना
द्धे इति व्यवधिर्व्यवधानं · काष्ठादीनामिव मादिपदेन संस्कारो व्याख्यशक्तिद्वारास्यादिति तत्र नकस्यापूर्वानुभवस्य
गृहीतां · स्वानन्तरं शक्यपल्लवकरणां · येनैवेति · आत्मादावनुभवशक्तिरूपसंस्कारोपपत्तेरिति भावः · ननु व्यापा
रिणो नष्टे कथमपूर्वादिद्वारा तद्व्यापारता · व्यापारिसापेक्षत्वाद्व्यापारताया इत्यत आह · सत इति · साधने
न साध्यमानत्वे सति तत्फलसाधनत्वस्यैवान्तरव्यापारत्वं तन्नु साधनाश्रितत्वमपवाद्य एव कल्प्यतार्थः · यद्यपि
स्वापाकाष्ठाग्नि विपक्ष्याश्रितत्वात्तथापि तद्दाहस्य नोपयोग इति तात्पर्यम् · प्रक्रियेत्यत्र कल्पनाप्रकार इत्यर्थः
उच्यते · अध्याह्रियते · कथनमपूर्वं क्रियत इत्यपनं तदनन्तरमपेक्षापायमिति शेषः · अपूर्वं करणप्रकारस्यानन्त
त्येनेति कर्तव्यताकांक्षायामित्यर्थः तत इति · तत्साधनीभूतं कल्पनं तदनेन संबध्यते · विषयीकृतस्य · उप
कृतस्य · नत्वन्हयेणेति · करणत्वादिति भावः · तथा चोभयस्य पूर्वं गतत्वान्निर्वृत्तोपकारसंपात्तिरिति बोध्यं · न चैवं सति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा.दी. किंपरमापूर्वंतोतिवाच्यंफलसाधनताबोधपर्यवसानोन्तरेकथंभावाकांक्षायामंगान्वयात्तत्पर्यवसानस्य
१३ चापूर्वापूर्वकल्पनादिनानुपपन्नेप्रथमंतत्कल्पनात्। पश्चात्त्वंगोपकारस्साहित्यमपिनिकल्पनयताकांक्षय
। प्रतीयते इति तत्सिद्ध्यर्थमप्यसपूर्वकल्प्यतइत्यपूर्वद्वयसिद्धेः। अतएवसर्वेषांधर्माणामपूर्वार्थत्वसप्रमाणोप
13 द्धांतयिष्यते। एवंसर्वसाधारणेनोक्तकाचिद्विशेषमाह दर्शेति। फलद्वयपवर्गिभ्या। क्रमश्च क्रमपठितगतदर्श
पूर्णिमासागताभ्यां। समुदायाभ्यां आग्नेयादियागत्रिकसमुदायावच्छिन्नाभ्यांदर्शपूर्णमासपदवाच्याभ्यां। पु
नरपदिति। एकैकत्रिकस्यापितद्वाकतयायोगपद्यस्यासंभवः। किमुतत्रिकद्वयस्येत्यर्थः। अयमर्थः। दर्शपूर्ण
मासाभ्यांस्वर्गकामोयजेतेतिवाक्येनदर्शपूर्णमासपदावगतसमुदायद्वयावच्छिन्नद्वंद्वान्तगतसाहित्याव
च्छिन्नेफलापूर्वजनकतायाः प्रतीतेः साहित्यस्यचापूर्वंविनानुपपत्तेः समुदायापूर्वद्वयकल्पनेतिपौर्ण
मास्याधिकरणोक्तसमुदायस्यफलसाधनत्वंवात्रिककारैर्मिलितकृतंनतुसमुदायावच्छिन्नत्वेनत्रिकद्वयस्येति
नतद्विरोधः। नचौत्पत्तिपूर्वैरवसाहित्योपपत्तिः तत्कल्पनापारतत्कल्पनोत्तरभावित्वादित्याह। तदिति। वक्ष्य
माणप्रकारेणपूर्णमास्याममावास्यायामपापत्तैताभावास्यापापमावास्ययेतितत्रसमुदायावच्छिन्नसाधनतायाः किं राम
चिकार्यनिरूपितत्वलिंगदर्शनवचनाद्दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यत्रसमुदायापूर्वप्रफलापूर्वारंभौपयिकतयाक १३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

न्यत इति नोपपत्यपूर्वैरन्यथासिद्धिरिति॥ तथा यथा प्रकृतग्रंथसामंजस्ये सनियमे तत्तद्ग्रंथस्य क्लिष्टगत्या पूर्वा
मास्यां पूर्वामास्यायाप्यते इति वाक्यपरत्वात्सोमनाथीयं व्याख्यानं तत्र नादेयम्॥ उत्पत्त्यपूर्वैः परमापूर्वस्या
न्यथासिद्धिं निराकर्तुमाह॥ यदि पुनरिति॥ अंगानां प्रयाजादीनां फलापूर्वार्थत्वात्तदुपकृते प्रयाजादिभ्यः
फलापूर्वोत्पत्तिरिति वाच्यम्॥ न चाखिलाङ्गानां यागानां तदुपकार्यत्वं संभवति अन्यथा उत्पत्त्यपूर्ववैयर्थ्यादिति गौरव
स्यादिति यदर्थ्यः प्रयोगैकपूर्वकल्पनाप्रकारमाह॥ तथेति॥ संहतमिलि॥ प्रयोगवचनेन संहितानां प्रधानोपका
रकत्वावगमात्साहित्यस्य च स्वरूपतः क्रियाकत्वेनासंभवात्तस्य प्रयोगैकपूर्वावारोक ल्प्यत इ
त्यर्थः॥ तावत्संहितैरंगैः किं क्रियत इत्यत आह॥ ततइति॥ अत्र सामर्थ्यबोधनादिशा दैवं यत्पतो च्यते सा च प्रधान
पूर्वकृतिभिः प्रोक्षणादिभिः संनिपत्योपकारिभिरंगैः प्रधानेषूत्पत्त्यपूर्वं तन्नानाकूलात् स्वपकारान्वैस
उत्तरकालं चरवप्रयाजे पर्वलिष्ट कृताढिभिः संनिपातिकैरारादुपकारकैश्च उत्पत्त्यपूर्वे परमापूर्वं तन्नानानु
कूलात् तन्यत इति तेयं॥ न च प्रधानस्य फलतन्नानार्थं परमापूर्वमिवांगानां योग्यतातन्नार्थमापूर्वमिहोस्मृदि
तं प्यरात्कपमपूर्वं कल्प्यतामिति॥ कल्पितचन्द्राप्रसुधाकारादिभिरिति किं पत्र तदनतिरिति वाच्यं॥ कानां
तरभावि फलसाधनत्वेन प्रकृतस्य प्रधानस्य तदुपयपर्यंथफलापूर्वकल्पनेपंगानां तदंगत्वे तोन

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा·द्रा· कल्पनीयप्रयोगविध्यवगम्यमानसाहित्यसंपादनापकल्पितैतत्प्रपूर्वैरेवोपकारस्यापिसि
१४ द्धेः तथाचांगजन्यदृष्टादृष्टोपकारवत्त्वे योग्यतानिरूपितानुसर्वांगजन्यमेकमपूर्वं तदापितिसिद्ध्वा
णामाशायं ङः साम्यवापिकारादुपकारकांगभेदेन योग्यताविभागमाह· अत्रेति· शङ्कते शयं उ
पपपूर्वं तत्तन्नानुकूलयोग्यतौ· कथं तर्हि सर्वेषामेकरूपेति कर्त्तव्यताकांक्षाया ग्रहणा तत्राह· ए
14 वमिति· साङ्गास्वरूपवदपूर्वकाराभेदेपा सर्थः करणानुग्राहकत्वस्योभयत्रसत्त्वादेकरूपया आकां
क्षया ग्रहणं पुरुषाभिलाषार्थः अधिकरणमुपसंहरति· तस्मादिति· प्रयोजनत्वपर्वानंगकारेविकृता
तगानुष्ठानं नस्यात्प्रतीतौकृता नामेवांगानां ध्वंसस्य सत्वात अपूर्वे सत्वेतस्यफलनाश्यतापापु
नरनुष्ठानसिद्धिः सत्त्रार्थस्तु· चोदनाअपर्वं तरस्ति· पतत्प्रारंभः फलस्येति॥ ॥ तानि द्वैधं गुणप्र
धानभूतानि॥ ॥ अपूर्वाधिकरणास्यभावार्थाधिकरणशेषत्वाद्भावार्थाधिकरणेनवास्याधि
करणस्य संगतिमाह· एवमिति· सर्वेषामाख्यातं नामेति वदिहाख्यात शब्दो धातुपरः· तस्येति धा
त्वर्थभावनाभेदानुनिष्पाद्यपूर्वभेदस्येत्यर्थः· यद्यपि भावार्थाधिकरणप्रतिपाद्यस्य धा राम
त्वर्थगतापूर्वभावनाकरणात्वस्यापवादः क्रियते इति वक्तुं पुरुषंतत्प्रापितं फलनीभूतापूर्व १४

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्भेदस्याध्यापार्थत्वेन प्राधान्याद्दृष्टापसंगमात्रर्थमेव युक्तिः नन्ववघातादेर्वितुषीभावादिदृष्टप्रयो
जनद्वारेण व्रीह्याद्यर्थत्वस्याद्वितीयाश्रुत्यास्फुटं प्रतीतेः कथमयं संशयप्रसक्ता हतनेति· नैतु घ्यादि
दृष्टार्थत्वस्यलोकसिद्धत्वेन तत्रानिधिवैयर्थ्याददृष्टार्थत्वेनैव विधिर्वक्तव्य इत्यर्थः तच्च· अदृष्टत्वं
च· साध्यभूतात्· कृतिसाध्यरूपस्वपातः सिद्धरूपद्रव्यस्यतत्र न कृत्यासंभवादितिभावः नन्ववघा
तरूपव्यापारविशिष्टात द्रव्याददृष्टप्रसंगाकार्यमतआहः तथाहीति· सतीतिशेषः· भूतस्य सिद्ध
स्य· तन्निर्दृत्या· अवघातादिधात्वर्थानिष्पाद्यमानत्वाद्रव्यस्यादृष्टार्थत्वं· अदृष्टरूपमिति· इष्य
विशेषणमि भ· तावघातादेर्व्रीह्यर्थत्वं न, घाघर्थत्वेन विधिवशादवघातस्यापि प्रकृतादृष्टोपकारत्वेन
कल्पस्यावश्यकत्वादिति भावः· पूर्वपक्षमुपसंहरति तस्मादिति व्रीहिनिर्धत्ते नैतियागसाधनत्वे
न विहितव्रीह्युद्देशेनावघातस्यापेक्षितं तन्दुलाविर्भावोकोपकारार्थत्वेन विधानान्नादृष्टकल्पनाप्रस
क्तिरिति न द्वितीयाश्रुतिभंगो न व्रीहिविशिष्टावघातविधिरिति सिद्धांतमाह स्यादेतदिति· अत्रवा
क्यशु· तादर्थ्य· व्रीह्यर्थत्वे· कर्मापिपिकं· पुरोडाशहविष्कयागोपकारकः· नन्वेवमपेक्षितं तन्दुलावि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा. दी.
१५

मोकार्थं तयान्नोकतरावावघातप्राप्तेः किंविधिनेत्यत आह नियमेति । अनवघातवन्नखविदलनना
देरपि कदाचित्प्राप्त्यावघातनियमार्थसिद्धेस्तदर्थो विधिः विधीयमानस्य च नियमस्योपकारो न दृष्टः सं
भवतीत्यदृष्टं कल्प्यमिति निमायाः पूर्वपक्षे वैतवघातादृष्टमेकं । यत्किंचिद्द्रव्यादप्यवघातसिद्धिस्तत्र
व्रीहिनियमादपरमिमदृष्टं तापतिरित्याह तद्वेति । नन्वेवमवघातादपूर्वसिद्धावकल्प्यमसिद्धान्तकोटि
सिद्धिमत्राह दृष्टार्थावघातेति । अवघातो दृष्टार्थ एव । तन्नियमः परमदृष्टार्थ इति न विरोध इति भा
तः । यदाप्यशब्दनियमान्नादृष्टं किंत्ववघातादेवेति मतं तदापि न तस्य मुख्यत्वं किंतु दृष्टवितुषीभा
वस्येव प्रयोगमान्न दोषः स्वतन्त्रप्रयोक्तृनीभूतादृष्टाभावस्यैवा । अप्रतिपादनादित्योपमः । प्रयो
जनं तु पूर्वपक्षे यवसाध्यप्रयोगेपि व्रीह्यवघातस्य प्रकाशादवदनुष्ठानं सिद्धान्ते नेति । मन्त्रार्थ
मिः तान्याख्यातानि गुणप्रधानभूतानीति द्वैधं प्रयोज्य इति ॥ ॥ धर्मे प्रेत्य तु कर्मस्यादनिर्वृत्तेः प्रयोगत्व
त ॥ ॥ दृष्टोपकारित्वस्य पूर्वाधिकरणसिद्धान्तहेतोः प्रसंगदहरणामहूय पृच्छेति । ननु द्वितीय शा. प.
प्रपा द्रव्यसंस्कारत्वावगमात् कथं प्रधानकर्मत्वं तत्राह । तदर्थं चेति फलीभूताध्यायार्था १५
र्थं पेदमिदानुपपोगिनोस्य विचारस्याध्यायासंगतिमाशंकते । प्रथमेति । आशंक्येति । सिद्धान्ति

15

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मतइतिशेषः पूर्वपक्षिणा गुणकर्मत्वस्यानंगीकारात्प्रधानकर्मत्वस्येष्टत्वाद्वा व्याख्यातिव्या प्योरसं
भवात्· पैत्यहउव्यं चिकीर्षते गुणान्तरप्रतीयते यस्य सूत्रस्यार्थः कर्मणि द्रव्यं चिकीर्षते दृष्टोपका
रविशिष्टं कर्तुमिष्यते तत्र गुणकर्मत्वमित्यर्थः तथापि पैत्यह द्रव्यं न चिकीर्षते तानि प्रधानभूतानीति
प्रधानकर्मन्नकृतासूत्रस्यार्थः तद्विदमिति· पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिनं प्रत्यापादितमाशंकाद्वयं निरा
कर्तुमित्यर्थः तथाच पूर्वाधिकरणागतन्नकृतासूत्राद्यायात्प्रतीयमानार्थं व्युदासेनतात्पर्यार्थक
थनार्थं ययमारभइतिभावः द्रव्यगुणत्वमिति· द्रव्यांगत्वमित्यर्थः तथाच द्रव्य देवतान्यतरसंस्कार
कत्वमेवगुणकर्मन्नकृतामितिभावः न कृता द्वयमिति· दृष्टोपकारस्य तदभावरूपमित्यर्थः नगु
णोतिनगुणकर्मत्वप्रधानकर्मत्वव्यवस्थापकमित्यर्थः ततः अपूर्वस्य दर्शनात्स्य प्रतिपिपिक्षित
त्वेन· उपक्षिप्ते· कथितेतथा चापूर्वप्रतिपादकगुणकर्मकृतां दृष्टोपकारित्वं तत्र विवक्षितमितिभा
वः। नकृताप्रिति· द्रव्यसंस्कारकत्वगुणकर्मसामान्यन्नकृतामित्यर्थः नन्वद्वितीयाश्रुतिसत्वे कथं
पूर्वपक्षसंभवइत्याशंकायामाह· अत्रेति· नद्वितीयेति· गुणकर्मत्वन्नकृतामित्यनुषंगः· नकृतां बोधि
का· प्रकृत्यर्थस्यसाध्यत्वं बोधयन्ती हि द्वितीयासमभिव्याहृतक्रियानिरूपितं तद्बोधयन्ती क्रिया

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा.द्वी.
१२
17

पास्तत्कुरात्व बोधयेत्. नन्वेवंत स्यात् साधनत्वबोधकत्वादित्याह व्यभिचारादिति. सर्वत्र लोकवेदेव-
वन्वयितास्तु गाविशेषाः. शिरच्छेदकानुः म प्रकारान्. वन्वयेतानां सिद्धतयान साध्यत्वमिति भावः सक्तू नि-
ति. सक्तूनां होमेन नाशान्न होमसंस्कार्यत्वं निष्पन्नत्वादिति भावः ननु घटं करोतीत्यादावसिद्धस्य घ-
टादेर्न साधनत्वमिति तु न्यायो व्यभिचारस्तत्राह साधनत्वमिति. तान घटादेहैतुत्वमिति भावः अवधातु
द्व्याहृत्यर्थमाह इष्टेति तथा च दृष्टार्थत्वमेव गुणकर्मत्वं न कृत्यामिति भावः आचारात् सोप्यनुकूलत्वादे
स्माह प्रयोगश्चेति. ता ह शः तदनुसारी. तथाप्युक्तमिति स्पष्टार्थमाह अचौरांतं र नेता [illegible] करोति
ईशितानाशितेति. उभयानुगतसाध्यत्वसामान्यमेव कर्मत्वमिति अर्थः ननु तर्हि साध्यं कर्मेत्येवानुशासं
नं स्यात्तत्र पृथगिति चेत्. अत्राह दाररागाणां नामीशित इति सूत्रे रागग्रेमारणकं वारयतीत्यत्रेशितस्या
ग्नेरुपादानसंतपाकर्मसंज्ञा पावाधो वाच्यः साध्यत्वमात्रस्य कर्मत्वे मारणकस्याप्यग्नेः संबंधाभावविव-
शितस्याग्नेरुपादानत्वस्यापादानत्वस्यादतः कर्तुरीशिततमं कर्मेति पृथगवश्यं वाच्यंरतं मारणकस्ये
शिततमत्वात्कर्मसंज्ञैव. ईशितमात्रस्याग्नेरुपादानसंज्ञेति द्वे ब्योपेक्ष्य संग्रहकत थापुक्तमिति सूत्रमातस्य राम
कमिति. निर्मूलमिति. प्रयोगमूलत्वाद्याकरतार्थितेर्मन भक्त प्रयोगमूलत्वमित्यर्थः. परोति सामाना १६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विकरणापेन साध्यत्वोपपत्तिं साधनत्वमित्यर्थः तदेव साध्यत्वमेव ईशिमहीति अगविषयकाकृत्का
देरयन्तस्य शेषित्वादेरपतावच्छेदितत्वं तदेतासंभवादिति भावः प्रमाणान्तरेणासमाहितत्वेनावग
तं प्रति अप्राप्तसाधनत्वमेव विधिबोध्यं न तु समाहितत्वसपादितोशांकतेनाविति न स्वरूपतः समाहितत्वं वि
धिगम्यं किंतु स्वविषयक्रियाप्रयासादपितु भिन्नं तत्र साध्यत्वं शेषत्वं द्वितीयाप्रमाणः उद्देश्यत्वं कृतिनिरूपितं विधिग
म्यं अनीप्सितभावव्यापविध्यसंभवादिति परिहरति कोनामेत्यादिना सकृत्वितिपत्र साधनत्वाचितपूर्व प
सुतं विध्यसंभवादिति परिहरति सकृत्वां विति विधिविरोधात्तेन न कृताणामनुष्ठानं रिमित्यर्थः अकृतिवत्ते
नद्वितीयास्वरूपवाचकत्वनेन प्रयोजनपूर्वपक्षेमात्र कास्यादौ स्वस्यैव वृद्धातापिकल्पितत्वात् विकरणान्यायेन
नातिसमिरे वसंमार्गः एवप्रयोगोपि व्रीहिप्रोक्षणामिलोपादिः सिद्धांते तु सकलस्य वंसमार्गः एवता नामेव
च प्रोक्षणामिति स्तत्रार्थस्तः धर्ममात्रे दृष्टोपकाररहिते अपूर्वे प्रयाजवत् प्रधानकप्येवस्यात् दृष्टोपकार
स्यानिर्दिष्टत्वादिति पूर्वपक्षः ॥ ॥ तत्र तरात्मप्रोक्षणसंस्कारो या यावदेवतामिधानत्वात् ॥ प्रगीतेति साम
गानविशिष्टमित्यर्थः गुणानेतिसमहार्थेतत्तया अभिधानात्मकं स्तवनमित्यर्थः आत्मशब्दः प्रउगशब्दश्च
नामधेयं पूर्वविकरणोक्तगुणाकर्मत्वापवादासंगतिः तत्प्रकाशनार्थानीतिगुणकर्मत्वोपपत्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कथं नं तादर्थ्येन देवतास्मरणार्थत्वात्· तस्मिन्निति रूपं· तस्मिन्निति वं· ते नैति· न चैवं प्रयाजशेषराज्ञि हवींष्यभिघा
रयत्नस्य ज्ञापितं तीपाकृतिवना चके चैस्य गुणत्वमेवस्यान्न प्रधानत्वाभिलिताच्चं· तत्र शेषशब्दे च
ने न प्रतिपत्तिकर्म चेतास्यपो वगमात्· इह दृष्टार्थं त्वप्राप्तेरागप्रकाशनार्थं वेलिंगादेवप्राप्तिसंभ
वेन विधिवैयर्थ्यात्· लिंगदर्शनमप्याह· शावं चो तिमहे इ देवत्योग्रहः पात्रविशेषास्थितः· सोम
रसः· श्रुतिसमवायिनी· शाकाश्रिता· विधिशब्देनैव· लिखिवाक्यगत तद्वा वे नैव· लिंगसेबु· इ
न्द्रायेन्द्रमिमाघामिनाय्येबु· पत्र· क्रतुविशेषन न तु क्रत्वसंबंध वोधकप्रमाणाभावे लिंगमा
त्रेण विनियोगायोगात्· कथं तर्हि· स्पादन आह· मनोता ति अग्नीषोमदेवत्येपशौ वैत्वग्ने
प्रथमो मनोतेति मन्त्रोपस्थानं कृत्यापाग्नीषोमीयप्रकाशपतितत्वेऽपि· प्रयोजनत्तुपर्यवपदेतु कर्षः· सिद्धान्ते नेतिस्य
ष्पेवमन्त्रार्थतत्प्रोच्यते यो· संस्कारत्वं देवताभिधायकत्वात्पात्प्रावत्प्राग्निर्मेधैच्यादिपात्पमन्त्रे तदिति
प्रवपद्रू॥ ॥ विधिमन्त्रयोरैकार्थ्यमेकशब्द्यात्॥ ॥ अभिधायकत्वं· अनुवादकत्वं· नतानशक्तिन दृपातिनदृभा
तितत्कर्तो नासामाभिजोव्याधिराद्धषात्तदेवंप्रयाभिर्यजते दृशतिचयोगमाभि· स्वचतेगोपतिः सहेतिमन्त्रः
अस्पार्थः याभिर्गोभिर्देवानयजते पश्चद्दातिताभागोनतशंशतिनरपतिनतक्करोदृपाभिर्दभोभिर्हितनती प्रयं· राम १८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नचासांकिंचिदंगं अपितु क्रतोर्व्यर्थ्या आदध्यर्षति अपि भवति· गवांपतिस्तानभिः सह सोकविंशतिति
निश्चितं सच ते संपृक्ता इति· तथाहि अग्नौ तद् इति· आग्नीध्रस्य क्षाविनः संबोधनं· अग्नीन्· विहर प्रकाशयेत्यर्थः·
देवानां सदनस्थानं बर्हिः स्तोमिश्रितं नद्वाततिर्मत्रार्थः· आमंत्रणां संबोधनं· न्यायसाम्यात्सूत्रे मंत्रग्रहणमुपलक्षणा
भिप्रायेणाह· यस्येति· उभयपदविधिर्वा वच· आर्तिं नश· आघ्नेत· प्राप्नुयादित्यर्थः· आख्यातांततरैः शोधं पंचशरावमो
दनं निर्वपेदित्यादौ· ननु प्रकृते अनुबंध्यारूपयागोद्देश्यकयागे द्रव्ययागयोः प्राप्तत्वात्तदनुनिर्वाप्य च तद्रूपयागे चास्य
मेत्रस्याविनियोगात्कथं विधायकत्वमत आह· अप्राप्तत्वादिति· पुनः श्रवणाद्रूपादिरित्यर्थः· पक्षद्वयादिपरिति· आदि
ना आमंत्रणादिसंग्रहः· कथं विधिशक्तिप्रतिबंधकत्वं तत्राह· नहीति· पक्षद्वयस्य समभिव्याहृतगतार्थस्य ताबोधक
त्वादिति भावः· विधातुं प्रेरयितुं· ननु चोत्कृष्टभावेष्पुपचारेणामंत्रणासंभवाद्विधिवशेन च प्रेरणाबाधसंभवात्त्रद
ष्टव्यत आह· विधेश्चेति· एवं निमित्तत्वबोधकत्वादिशब्दाद्यन्वयानिमित्तनैमित्तिकभावे नैकवाक्यता ननु
भेदे न विधिः प्राप्तस्यैव निमित्तत्वप्राप्तिहेतुरित्यत्यं प्रयोजनं स्पष्टं· सूत्रार्थत्व· विधिमंत्रयोरैकार्थ्य· विधानत्वप्रा
र्थ्यकत्व· विधिप्रत्ययरूपैकशब्दवत्वादिति॥ ॥तदोदकेषु मंत्राख्या॥ ॥प्रसंगसंगतिं दर्शयितुमाह· न्यायेति· अ
हेतुप्रिये सावमण्यागे· संबोधनं· शास्त्रसंगत्यर्थवेदप्रयुक्तस्येति· वेदनाम्यार्थविचारात्मकशास्त्रे तदुपयोगित

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा· टी·
१९

19

पापदार्थकथनस्यापि प्रसंगतिरिति भावः प्रयोगकाले इत्यनेन प्रयोगविधिविहितत्वमुक्तं तेन विधिवाक्यत्व
वृत्तिः वाक्यपदेन रथघोषादिव्यावृत्तिः मंत्रकांडसमाम्नातेषु वसंताय कपिंजलानालभत इत्यादिविधिवाक्ये
ष्वपि वैदिकप्रसिद्ध्या मंत्रत्वमस्त्वादव्याप्तिमाशंक्याह· प्रापकमिति अभियुक्ता वैदिकाः तत्प्रसमवेतानमेवात्र प्रयो
गनं· स्तत्रं तु तेषामनुष्ठेयानां चोदकेषु अभिधायकेषु मंत्राख्येति· यथाश्रुतपुरुषमनन्तकृतो· द्वितीये तु तेषाम्
न्त्राणां चोदकेषु अध्यापकेषु यामंत्राख्यामंत्रप्रसिद्धिः सैव मंत्रलक्षणमिति व्याख्येयं॥ ॥शेषे ब्राह्मणशब्दः
॥ ॥तत ब्राह्मणानीति· पञ्च ब्राह्मणानीतराणीति शेष इति शब्देन गम्यते· पञ्च ब्राह्मणानि यद्विधिकानीतराणि
वैश्वदेविकपर्वगतानि आग्नेयादयः पंच हविःषु भवंति एतद्विधिकान्येव वाक्यानि प्राधान्यात्सिकानीति वाचनि
कानि तद्देशेन यमयेड् इत्यादिहरिष्यते· स्पष्टमन्यत॥ ॥अनाम्नातेष्वमन्त्रत्वमाम्नातेषु हि विभागः स्यात॥ ॥तच्चोद
केति मन्त्रलक्षणवितनन्तव्यानादयो द्वितीयस्यैवमुदाहरणमिति प्रतिपादनार्थमिदमधिकरणं· अग्नये त्वा जुष्टमिति
मंत्रे स्वरूपदेवताके हविषि विनियुक्तपदयोः प्रयोगमाह· आर्षेयं प्रवृणीत इति विधिवशाद् ब्राह्मणाः काश्यपादिः
प्रवरः यजमानस्य नामगृह्णातीति विधीयमानं देवदत्तादिनाम मंत्रकार्यमिति· मंत्रस्थाग्निपदकार्यं देवताप्रकाश
नकरत्वेऽप्यर्थः मंत्रकार्यमिति· रथघोषेणामाहेंद्रस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति वचनाद्रथघोषस्यापि स्तोत्रोपाक राम
१९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रत्नप्रकाशकत्वपातत्रातिव्यापकं नकृतामित्यर्थः। आद्यन्तेतु द्वे पदि मंत्रैति। इषेत्वेत्यादौ हि न सामिध्या
न्यतरत्वस्यापि वेदत्वप्रसंगादिति भावः। तेषाम् अपि पृक्तानां मंत्रत्वेः मंत्रत्वप्रसिद्धिः प्रसिद्धाकारमाह। मं
त्राणिति। सूत्रस्यार्थं॥ ॥तेषामृग्यत्रार्थवशेन पादव्यवस्था॥ ॥प्रसंगसंगतिमाह। वेदेत्यादिना। अर्थवशे
नेति। समप्राणापान्यत्वो विशिष्टैकार्थप्रतिपादकत्वेपि। अग्निमीले पुरोहितमिति अवांतरवाक्यार्थवशेनै
तानैव पाद इति व्यवस्था। एतद्बंहत्र वशात्ता यपत्न ऋचां। तस्यैव मुख्यत्वपाव्यवस्थापकत्वात्। तातबन्न
ऋचां तर्गतं पादव्यवस्था वन्नंमंत्रत्वस्यैवा नतिप्रसक्त्वादिति बोध्यं॥ ॥गीतिषु सामाख्या। नागृहीतेति।
नागृहीतविशेषणा बुद्धिर्विशिष्टे र्वनुनायत इति न्यायाद् आकृष्य विकरणोक्तादिनार्थः विशेषतो त्र हतन्ना
हः कवतीषिति ककारव न्योऽनन्तः कपान स्थित्र इत्या घाक्ता सृष्ट्यंतरं नामसाम अपि वाशस्तरमो नृपद इम
स्यामृत्यत्र अतिदिश्यते। अवशिष्टवाच्यत्वेऽगीतरेपाणोनाधितः स्यादिति। तर्हि सामप्रावके नपौनरुक्त्यमत
आह इहाविति मात्रपदेन साम शब्दवाच्यविवेकनिरासः तथाचतद्देशेनुवाद इति भावः। नसूत्रार्थतया। नसू
त्रतात्पर्यार्थतया॥ ॥शेषेयजुः शब्दः॥ ॥प्रश्लिष्टेति। मध्येऽवसानरहितमित्यर्थः। तात् स्वरूपकथनमा
त्रं मंत्र तानमिति वा व्यावहारिकत्वार्थं॥ ॥निगदो वा चतुर्थं स्यात् धर्मविशेषात्॥ ॥गतिमाह शेष इति। सं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

नेति· इति संज्ञाभेदादित्यन्वयः· विप्रतिषिद्धेति· विरुद्धेत्यर्थः· परप्रत्यायनं· परबोधनं कार्यं मन्त्रप्रयो
जनं· अर्थवशात् प्रयोजनवशात्· लौगिकं मन्त्रसामर्थ्यरूपलिङ्गगम्यं· यद्यपि वाक्यं लिङ्गाद्दुर्बलं तु यथोरु
वज्रुबाञ्जि पत इति वाक्येन विविधिर्नगृह्यता· द्वितीयादिरूपायास्तस्याश्च भावात्तथापि मन्त्रगतवाक्यस्य
मन्त्रलिङ्गाद्दुर्बलत्वं न तु ब्राह्मणगतवाक्यस्येत्यभिप्रायो बोध्यः· स्वरूपदुर्बलत्वं· अंगत्वात्· दर्शितो· शिष्टाकोपाधि
करणो· वचनस्य· उपांशु यजुषेत्यस्य· तेनानर्थक्यप्रतिहतानां विपरीतबलाबलानामित्यस्याप्युत्तनाविषयत्वादि
ति भावः· एवं तावदुपांशुत्वविधेर्निगदेषु बाधः उक्तः· इदानीं लाघवसहकृततस्योपांशुत्वविधेर्निगदेषु सन्नि
रेव नास्तीत्याह· अपिचेति· लघीय इति· नियतप्राप्तिरूपत्वं निर्णीतात्पर्यापेक्षयाऽनियमरूपत्वमर्थपाक्षे
तात्पर्यस्य कल्पनेन लाघववादिपरः· दृष्टोद्देश्यकत्वं लाघववादिपरे· अनुवाद इति· उपांशुत्वविधिः स्यादित्यर्थ इ
ति भावः॥ ॥ अर्थैकत्वादेकं वाक्यं साकाङ्क्षं चेद्विभागे स्यात्॥ ॥संगतिमाह· नन्विति· यजुः परिमाणं· ताता
वदेकं यजुरिति· यावदिति· यावन्ति पदजातं पदसमूहः· एकप्रयोजनं प्रयोजनमस्त्येकार्थप्रतिपादकमित्यर्थः· शा०
तथा च यावत्पदानां सम्भूयप्रयोजनमेकार्थप्रतिपादकत्वं तावदेकमित्यर्थः· तथा च यावत्पदानां सम्भू २०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

प प्रयोक्तृनोभूतैकार्थप्रतिपादकत्वं तावत् नामैकवाक्यतेति पर्यवसन्नं । तथा च ते राकस्मिन्नपि वाक्ये
ऽनेकत्वेनासंभवात् प्रयोक्तृनभूतत्वस्यैवानिर्वाच्यादि देवतादिष्वैकस्मिन्नन्त्रे एकत्वविशेषणाविशिष्टः
प्रतिपाद्य इति नासंभवः । विभागे विच्छेदे साकाङ्क्षमिति तु अर्थैकत्वे गम्यमाने पोच्यते तन्न तु ताघठकतया । भ
गो वोविभक्तं तु प्रभावा विभक्ति मन्त्रयोः परस्परकाङ्क्षाविरहे तौ कार्थप्रतिपादकत्वाभावेन तद्व्याप्ति
प्रयोक्तृनासंभवादिति ध्येयं । स्योनं तइत्यादौ तु न सादनार्थकसादनार्थकभागयोः प्रयोक्तृनीभूतैका
र्थप्रतिपादकता किन्तु लिंगवशेनैकैकस्यैवैकप्रकाशकत्वमेव । तात्पर्यवशादिति न तत्रातिव्याप्तिः ।
भाष्ये तु यावतां पदानां प्रतिपाद्यार्थैकत्वं तावदेकवाक्यमिति यथाश्रुतेति भाष्यमन्त्रयोरतिप्रसक्त्या
पदतत्त्वं व्याहृत्य अर्थविभक्तत्वमानसाकाङ्क्षत्वविशेषणाभिप्रकं । तन्मात्रं च स्योनं तइत्यादावतिव्याप्तमपि स
र्थैकत्वमिति । प्रकृतसंगत्यर्थं सूत्रे वाक्यशब्दः प्रकृतयजुः पर इति सूचयितुमाह । यजुरिति । कथं तर्हि तत्र
त्रवाक्यशब्दस्तत्राह । वक्तव्यत्वादिति । तर्हि यजुर्लक्षणमेवैवादिमाशंक्याह एतस्मादिति । वाक्यमा
न्यलक्षणमेवैतद्यजुः परिमाणास्याधिगमकत्वादर्थमिति भावः । प्रसंगादुपनन्तरं अभ्रिर्नो वा हुभ्यां
परिहमोहस्ताभ्यां समन्वयेनत्वं निर्वपामीति शेष इति नागरथाः । मनौ रागीति । निर्वापविशेषणप्रका

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शानमुखेनेत्यर्थः॥ ॥समेनु वाक्यभेदः स्यात्॥ ॥मा कांक्षं चोदितिपर्वाक्षिकरणोक्त विशेषणाभावस्य पक्ष
भेदकत्वमाक्षिप्य समाधीयत इत्संगतिः प्रागुक्तार्थेति वाक्यवत्स्थे त्वग्रे परितो मंत्रो वत्सापाकरणो विनि
युक्तोदर्थः वा पूर्वं इत्वशी घ्रुमानि नोभवर्थ यर्था ततः प्रागिष्टे वो त्वे हो त्मस्यैक मन्त्र त्वाविद्यर्थः प्रागुक्ता
र्थाभिनि॰ इ बेत्वो त्वे हो त्मस्यानुष्ठेया प्रकाशकत्वया तत्प्रकाशनस्या दृष्टार्थ तावद्यात त्वादपूर्वस्य ने गोरव्य
द्रूपेतत कल्प्यते तत्त्व नवं च प्रकाशनमेकमेतेषे वो त्वे मेता भ्यां क्रियते अदृष्ट रूप फलने क्येद्वार भूतार्थ
प्रकाशनस्यापि प्राप्तः वामितिच शाखापारिकस्य एवो भयत्र बोधनात॰ एवचार्थे कस्येव कारांघ प्रा
कारे रासाकांक्षत्वमाधिकल्पनीयमिति भावः निष्क्रियते चेति॰ अदृष्टकल्पनानवघ्वादिति भावः आद्यंत
प्रतीकाभ्यामेकस्येव मन्त्रस्योभयत्र विनियोग संभवात्प्रकाशनादृष्टावपेक्ष्य क्यानवायात॰ वमाहेति
वशाददृष्टावा प्यवक्यिभेदमात्रेन तु वै तान्यमवा तितेयं॰ अदृष्टार्थत्वम भ्युपेत्यता वदाहः यद्यपीति॰
नचाद्दृष्टं पो रेकत्वाता यहंश क्यं वक्तुं तथाप्यात्मा ह्निनैष्प्य त॰ रा के नै वादृष्टे नोभयोपकारसंभवादिति
भावः त हृदन्तेति परवीन्चितं॰ विसेरिति पंचमा॰ विधिवशादित्यर्थः तदेवोपपादयति॰ इति शब्दनकरणा राम
त्वोक्तेरिति भावः प्रकाशनादन्यतः प्रकाशनहारं विनेत्यर्थः ननु छेदना द्यभिधायि पदाभावात्क २१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

र्थप्रकाशकत्वमुतत्र्याह तन्त्रेति। क्लृप्तिमन्त्रेष्वपि स्वरूपं नास्तीत्याह तथेति। स्वरूपतस्वभावतः। ननु स
र्वेषां क्लृप्तिरूपार्थकत्वे नाकांक्षा प्रकल्पनीयेत्यत आह क्लृप्तिरिति वक्तुवचनस्य बहुप्रकारेण
स्य। क्लृप्तेरेकत्वे तदनुपपत्तिरिति भावः। भागो नामि मन्त्रानुविभागमात्रे तात्पर्यं। ननु विभागानेकत्वे तात्प
र्यग्राहकमस्तीत्येतन्न भगार्थमादि कर्तृकविभागभेदः स्यादिति भावः। प्रयोजनमिति संबन्धेत्यादेशो राकस्ये
नापूर्योगः। किंतु छेदने नुमार्ति नेत्येषे योर्देवे सेतावनः। पूर्वपक्षे। सिद्धान्ते तु विभागेन। क्लृप्तिमन्त्रेषु
नुप्राशोपनेस्य प्रकृतभागेभ्येवेसकल्ना इति। पूर्वपक्षे सिद्धान्ते तन्मात्रस्येति सूत्रे संप्रेषु परस्यतान
पेकृतयानुन्येषि प्रयोः॥ ॥अनुषंगो वाक्यपरिसमाप्तिः सर्वेषु तुल्ययोगित्वात्॥ ॥संगतिमाह। अ
त्रापीति। संज्ञार्थमूलः। हे अग्ने पात्रे तव तनूः अयाशया नाहा श्रिता। रजाशया रजता श्रिता। हराशया
हिरण्यपाश्रिताव शिष्ठा वृद्धतया गाहूरे बाती सा इव्यस्या। तपातन्वा अहउग्रवचः उप्तिपाशे। त्वेषं
वचः उपपातक नीरहत्यादि महापातकचुहतवानस्मीति तथाच ब्राह्मणं। अग्रानायापि पाशे हवाउ
ग्रवचः। हानश्च वै रहन्यच त्वेषं वचनइति लौकिकइति। प्रभाप्य वृद्धतमसास्मान्नपा विस्तेवमादिरूपइ
सर्थः। नन्वाग्नेयीन्यायेन प्रकृतस्यैव वैदिकस्योपस्थितत्वाद्ध्याहारः स्यादिति नपारमार्थो विशेष

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰प्र॰
२२

22

दस्यारांक्याह॰ अध्याहारे इति॰ समग्रपाठेन पाठेन॰ ननेनव्यः॰ नेतव्यतयानाभिप्रेतः॰ अविवंधनः॰ स्थानविशे
षानिपतः॰ तेनैवानिवद्धः॰ तेनैवाविनः॰ ननु पाठस्य सर्वार्थत्वाभावेप्याकांक्षापाप्रकृतस्यैव वैदिकत्वयाध्याहारउचि
तमत्राह॰ नापमानो वेति॰ आनंतर्यं हि व्यवधानमन्यपदपर्यापर्यायोर्विशिष्टमित्याशंक्याह॰ दृशेति॰ उत्तरमर्वक्तपे
स्यर्थः॰ एतदेवोपपादयति॰ द्वितीयस्य लिपिसिद्धांतमाह॰ यथेति॰ वेदेनेति पर्वान्वापि॰ सर्वे वांषामनंय तदेते
नाम्नानाकांक्षं समर्थत्वमित्याशंक्याह॰ सर्वेति॰ तर्हि पुनः पुनराम्नानं कृतं न कृतं तत्राह वुद्धीति॰ वुद्धेविपरि
वृत्तिविषयता॰ स कृ... तोप्रपातादेराग्नेयादि त्रिकोयकारककत्ववद्धि हापितत्वेलोपकारकत्वसंभवात्र पुनः
पुनराम्नानमित्यर्थः॰ एतावतैवेति॰ सर्वार्थतांगीकारेतौ वेतार्थः॰ निः प्रयाताकः॰ निपामकप्रमाणाभ्यान्यः॰
वुद्धिविषयत्वरूपामासत्तिं सर्वान्वयेउपपादयति॰ शंकोतीति॰ विपरिवृत्त्यर्थः॰ संगत॰ उपस्थितसमग
त॰ व्यवहितेति॰ दर्शतगामान्यपेक्षा दोदंडादीनां स्वनपन्नाघन्वयप्रतीतेरसंवंधिपदेनाव्यवधानं वाच्यं॰ ए
वचनाभिमतस्यान्वयनासंवंधिवाभावो व्यवधायकत्वाभाववदिहापिनव्यवधायकत्वमिति भावः॰ साकांक्षे
ष्वपरस्परसाकांक्षेषु॰ भाष्येत्रापवेत्यादिनाउदाहरणांतरेविचारो दर्शितस्तत्राह॰ पत्रेति॰ वचनादिति॰ त्रि

रा॰प्र॰
२२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

मि: पावयतीति वचनादित्यर्थः पवित्रे शोतीतिशब्देन वसोः सूर्यस्य रश्मिभिरिति यदानिसंग्रहे ते स्मैवेति

कृष्णार्वाचयतीवस्मात् वनक्रियावत्त्वात् सम्बन्धादिति भावः तदर्थंश्लोकेति पावनक्रियासंबंधविकरणप्रकाशन

द्वारे तोयपर्यः प्रधानवशादिति प्रतिप्रधानं गुणानां वृत्तिरिति न्यायादिति भावः वाक्यस्य परिसमाप्तिः पर्य

तसानं येन सोनुषंगो भवति सर्वेषु तुल्ययोगित्वात् अन्वयकारणमाम्यादिति सर्वत्रार्थः ॥ ॥ एवायात्रानु

षज्यते ॥ ॥ अनुषंगस्यापवादमाह संगतिः संतइति पाद्यौः शिरोमदुपदक्रियाश्रोशिष्यास्येनांतनमंत्रत्वप्र

दर्शनार्थः हे पशो नैवाद्यः प्राशोत्वा ध्येयवदा नेन संगच्छन्ता छंदस्विवदति तच्छ्रेयसमनुशासे नासाध्ये अंगानि हृदयादी

नि पर्वतानैपृमिः संगच्छन्ताम् पतयति पवित्रमानमाशिषा पस्तनेन संगच्छन्तामिति सपत्रपतिनेति संपतपत्रि

राबेति पत्रेणोयमर्थः पर्वत्र संसप्तत्रैरिति पत्रे तुल्ययोगित्वादिति पदौकृहेतु प्रकृताहरणाकथनात्सग

तिस्त्रुचपतनसूत्रार्थमाह सर्वत्रैति पूर्वोक्तनं मस्तवत्रलेमतिपत्रमेव निपितप्रायेश्चित अमंत्रत्वे सन्यादि

ति तेयं ॥ ॥ इति श्रीमदनन्तदेवापरनामजनतलदेवघनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाटीकायां प्रभाव्याख्यायां द्विती

याध्यायस्य प्रथमः पादः संपूर्णः ॥ गणाकांतरे कर्मभेदः कृतानुवंधत्वात् ॥ ॥ अनवसरसंगतिमाह गं

तमिमादिधात्वर्थभेदानुनिष्पाद्यधर्मभेदसिद्ध्यर्थं भावार्थाधिकरणापूर्वाधिकरणाचोपोद्घातः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तेन प्रसक्तं धात्वर्थमात्रेणेति विवेचनं तदनु प्रसक्तं मंत्रमात्रं व्याख्यातमिति रूपरणादीत्यर्थः कर्मभेदे भा
वनाभेदः प्रथमामिति धात्वर्थभेदस्य मानान्तरसिद्धतयाभावनाभेदमात्रे शाब्दान्तरस्य व्यापारात्
कटाहन्यायेन निरूपणामिति भावः एकेति एकेति षोमप्रकरणे त्यर्थः एतच्च प्रकरणान्तरेऽपीति
स्यादेव भेदसिद्धिरिति शंका व्याहृत्यर्थं नानेति बहुत्वं तदुत्पादीनामर्थं क्योपि शाब्दान्तरत्वान्न ध्या
वर्त्तनायामपीति भानुभ्योनिषद्यन्नाति प्रपुरुषमानानि शाक्यवदपि प्रेक्यवचनं शाब्दान्तरत्व
प्रमाणमिति प्राप्ते श्लोकं व्याचष्टे फलनेति फलनाश्यवादित्यर्थः तस्मादिति कन्यनानाधि
कादित्यर्थः अपमाशपः पद्यप्युत्पत्तिशिष्टैकधात्वर्थविशिष्टभावनायां वाक्यात् देवताधात्वर्थ
तत्र विधातुं शक्यं तथापि अनेकादृष्टकल्पनागौरवपरिहारार्थं कवाक्यतैवौगाकार्याप्रसत्वात् भेदेपरुक्काघ
भावेपिचार्थ पंतवैदिमिनोतीत्यादेन यागाकारान्तरस्वं च सर्वेषामप्युत्पत्तिशिष्टत्वान्नदोषः प्रश्नयोति शेषेन स्वर्गका
मोपपत्तेनेति फलवाक्येन वगोंद्देशेनकृतभावनाविधीयते न तु धात्वर्थोपि तस्य वाक्यान्तरप्राप्तिसंभवेन विशिष्ट
विधिगौरवानंगीकारात् तांच भावनामारव्यातांशेनानद्यपत्नादिपदैर्यागादयो विधीयंते फलवाक्ये पत्युतिरव
पुत्यानुवादः सर्वोपपन्नरूपत्वावेतिन भावनाभेद इति वाचकशब्दैक्यादपि न भावनाभेद इत्याह किंचेति भा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वनायाः प्रसंगस्य वाच्यत्वाभावे तदेकत्वस्य न भावनैक्यप्रयोजकत्वं स्यादतः प्रसाध्यं प्रोक्तिः पुनरसंख्या
दर्शात् केवलनायाः प्रकृतेः प्रयोगासंभवादिति भावः उत्तरार्धं व्याचष्टे यदि हीति नवीनानां धात्वर्थानां धात्वनुभेद
न उपादीयमानाविधीयमाना भिद्येतेति विधिनायाविधानायोगादिति भावः तत्तदर्थेति तत्तद्धात्वर्थ
दानुसारेणोपपत्तेः। कृतिरूपायाभावनायाः सविषयत्वाविषयत्वेन तत्तज्ज्ञानस्वर्थविरूपत्वपातभेदा
द्वैरूप्यं भावनाभेदः सिद्धस्तीति भावः युगपदनेकविषयत्वानादिवदनेकधात्वर्थविशिष्टैकभावना
स्त्वित्याशंक्याह निष्पद्येतेति प्रत्येतेति पूर्वान्वितं कथं वदतीति यथा क्रमः सर्वैरत्नानादिभिर्विशेष्यते त
द्विशेषार्थः धातुभिर्धात्वर्थः तथा चानेकधात्वर्थविशिष्टैकभावनाबोधकत्वाभावान्न भावनैक्यापि मि
थ्यः द्वितीयेत्र स्ववर्थे वैकपदोपात्तत्वं कोलानां वैकवाक्योपपन्नत्वमेकस्यानेकवैशिष्ट्ये हेतुरित्युक्तात
वैयर्थ्यमूलं वाक्यान्तरोपात्तस्यापि वाक्यान्तरेणि वेशमाशंक्याह तथा हीत्यादि भिन्नवाक्यतायाः स्य
वैपक्ष्यमूलं वाक्यान्तरोपात्तस्यापि वाक्यान्तरेणि वेशमाशंक्याह तथा हीत्यादि भिन्नवाक्यतायाः स्य
षत्वादाह प्रकरणेनवेति किंतु तिनः एकपदत्वरूपसमर्पकत्वस्य पा विनियोगाभावे द्वैतस्यापि बाधायोगा इत्याह क
रणानामिति नेदयेत्येति यतनानिपदेनहानहोमादिनिरपेक्षस्य वृपागस्य भावनाकरणता वस्य प्रतीयमानस्य
बाधापत्तेरित्यर्थः ॥ एकत्वाक्योम उ भावनाविधानपक्षस्य संभवदर्शयति उच्चार्यमाणमेवेति भावनायाः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा·दी· पाविषयत्वादित्याशयः प्रयोग नं पूर्वपक्षे दानहोमादीनां सर्वेषां प्राधान्यं सिद्धं तेन तु सोमयागं गतेति· स्तत्रतु श
२८ ब्दान्तरे कर्मभेदो भावनाभेदः कृतानुबन्धत्वात् धात्वनुनाकृतव्यवच्छेदत्वादिति व्याख्येय॥ एकस्यैवं पुनः श्रुतिरवि
शेषादनर्थकं हि स्यात्॥ ॥ धात्वनुभेदे भावनाभेदस्तद्दत्तद्भेदे तु नेति प्रत्याख्यानपरत्वात्संगतिः· विधेरिति· अविशेषेता
24 कापे विशेषं विना· एतच्च द्वयोरनुष्ठानोत्पादे द्व्यादिगुणादिविधिपरे विधावति प्रसंगनिवृत्त्यर्थम· पयेति· आ
दिनात नक्तनया तेयजति इडोयजेतिस्वाहाकारं यजतीति वाक्यानि पञ्च ते· एते तस्य वयच प्रयाजाः प्रसमि ज्ञानात समए
ताय ततिरिति अभेदग्रहात उक्तां संगतिं दर्शयन पूर्वपक्षमाह· प्रयाजांशेति· अग्न्येवेति· समितिषोमसंतकाधा गा
न्यो वि·संतकस्यपयथा भेदः एकस्यैव संतादपानुपपन्नेत्त द्विसैर्धः· समि संताच तद्भेदस्येति प्राप्तयमिकत्वेन समिद्ध
को कर्मविधिः समिदादेर्चात नाम धेयं· तन्न नपादाद्यस्तत्रैव देवतात्वयगुणविधायकाद्वन्द्वेः कथं तर्हि द्वा
नेपि तेषां नामत्वसिद्धिरित्याशंक्याह· यद्द्विहाति· तर्हि नाम्नां भेदसिद्धिः क्वापि न स्यादृत आह· यत्रविति· अविकार
र्थोपशाब्दे नशोनयोमिः राद्धस्यान उपकर्मतो विध्ये प्रसिद्धपितिभावः ननु मंत्रवर्णात् प्राप्तदेवतारूपगु राम
णयोगेन नाम सर्वेषां समिदादीनामुपपद्यते· वसंतमृतू नामित्यादिमंत्रवर्णेन वसंतादिदेवतानाममपि प्राप्त्या २८
समिद्देवतापानित्यमप्राप्तिरतस्तन्नियमविधायकत्वमेव समिदादिस्यवाच्यं· एवंचोपमितिशिष्टदेवतावरोधेनन्न

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पादादिदेवताविध्यसंभवात्क्रतुगुणविधित्वेनप्युन्नाते: सार्थक्यमत्याह यस्यपीति · आनर्थक्ये · वि
धायकत्वपासार्थक्याभावे · नदोषः नाप्रमाण्यं · प्रयोजनवशेन · विधायकत्वरूपमुख्यप्रयोजनव
शेन · अयमाशयः शाब्दैकत्वेनाभेदनिरर्थकत्वे विधायकेवाक्ये तत्पृष्ठमनुरोधकेऽप्रगणितेऽपौ हराणी त
इत्यादिवत्तत्त्ववक्तव्यार्थवाद इति · सिद्धान्तमाह विधेरिति · स्वभावः स्वरूपं · अप्रवृत्तस्य पुरुषस्य प्रव
र्तनाऽस्यमवादितिभावः प्रवर्तनविषयमाह धात्वर्थेति · भावो भावना · तस्या · समानपदश्रुत्या · ताव
कारेरणोपपदात्त्वव्ययच्छेदः गम्यतेत्राभावात तत्र विध्यंगीकारात · विधित्वस्य नुरोधवत्त्वे नैवानर्थक्या
भेदप्रत्ययमितागुणातिधानार्थस्वरूपपरत्वे पदहेतुत्र्ययत्क्रमेणाद्वयपतिपत्ताबादिप्रपादिना · तत · वन्नवल्क
रणान्तरं · विकल्प्यवाक्यभेदारिः · विधित्वस्याविति · अप्रवृत्तप्रवर्तनारूपस्य विधेः प्राप्तविषयाऽदेवोधक
त्वमितिभावः दध्नाजुहोतीत्यादौ संनिहितेदध्यादौ विधिवत्तन्नमप्यादौ विधिः कुतो न स्यादित्याह पदेहा
ति · आनर्थक्यापत्तिहनानांविपरीतत्वभावनानिमित्यापेनदध्यादेरव रयविधेः पंचेस्वनाघवार्थ्यमेव वि
धिर्दुर्बलमप्राप्तनिधिं कर्मानुवादायानुमन्यतेऽप्यर्थः प्रकृतेतुनेवाभित्याह पदात्विति · मंत्रवर्णाः मंत्रा
क्षराणि · तन्नमयाऽग्न्याज्यस्येत्यादावनियन्नवाऽवेनवेमनाख्यावादेनामत्वेपवनिरपेक्षस्याभ्यासस्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰प्र॰
२५

25

येदकत्वसत्त्वनार्थः प्रयोतनत्वसाहदनुष्ठानरूपंस्यष्टमेव । एकस्य पुनः क्रतिदष्येव एकांतरत्वका
र्मभेदिके समर्थः कुतः अविशेषात् । गृहाक्रनादिरूपति शेषार्थ्यत्वाभावाद् नर्थकं वाक्यं हि स्यादिति समु
चार्थः ॥ ॥ प्रकरणानुपस्थापकस्यान्यूपावचनात् ॥ ॥ संगतिमाह इदानीमिति । अथानुकृपानेप्रमर्तनसं
स्कृतः पुरोडाशोष्टाकपालः अच्युतः अनुपः आम्नस्यैकदेशेन नौ आवापन न पतत् विमध्यः तास्या अ
ग्नीषोमाभ्यां । प्रायश्चित्तं दत्तवान् इदं एवं च पौर्णमास्यां आग्नेयोपांशुयाजाग्नीषोमयागत्रयं अ
मावास्यायां दधिपयोयागौ पर्वोक्त आग्नेयश्चेति षट्प्रधानयागाः समप्रधाना इति समप्रधानप
नेषेकांते समर्थः इति संप्रक्तो । एतत्पद समभिव्याहृतो । तन्निमित्तेति । कान संयोगेन निमित्तेन प्र
सिद्धं नामधेयपदत्वयोग्यता भ्यानियम र्थः रूपं द्रव्यदेवतात्मकं । वार्त्रघ्ना । इत्र हग्ताकाग्नेयप्रक
रावे ऋचौ काग्निवृत्रघ्नवती । वृधन्वत् उ ता अग्निर्वृत्राणि तं घनत इत्याग्नेयी । त्वं सोमासि सत्पतिस्त्वं राजो
त वृत्रहेति सौमी सोमप्रकाशके । अग्निः प्रत्नेन मन्मना इत्याग्नेयी । सोमगीर्भिष्ट्वा वयमिति सौम्या एवानु
दाहृतेषु वाक्येषु मन्त्रविचारं विधिपद दर्शयति । प्रत्रचेति । असंप्रक्तो मन्त्रः कार्यविशेषतामसंबद्धः सद्य राम
त्रचं तु वार्त्रघ्नताम सहत्वे नावगतं । प्रवायाप्त विशेषत अतं । मात्रवार्त्रघ्नीति । मंत्र प्रकाश्याग्निसोम २५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रूपेसमर्थः· हादंप्रकृताधिकरणात्पूर्वपदमुत्तरस्मिन्नीकृतंविज्ञायते इति· पदेति आख्यातं· पदि

पदं· अवच्छेदेतुपागांतेरव्याख्यावर्त्तापितु· अनेनसमर्थमित्यर्थः· अप्रसिद्धेत्यादि· राजदेवदर्शपति·

कालेति· दर्शपूर्णमासरूपेत्यर्थः· उपजोः· उप्रतिवाक्ये· आदिभागौपजातेति· समुदायद्वयेति· दर्श

त्रिकपूर्णमासौत्रिकरूपेत्यर्थः· एकपदबोध्यतयाहिबहूनांसमुदायव्यवहारः· साकिं पूर्ववाक्ये

षुकश्चिदुत्तस्मिन्नेवपक्षनवाक्येएकेनपातितोपादादितिविकल्प्यद्वयमपि· समुदायोहीत्यादिना

·अंत्यपदेद्वेएकएवसमुदाय इतिद्विवचनानुपपत्तिरित्याह राजस्रूपवदिति· इदि अस्मे प्रयोगो

न दृष्टेननधिकृत्यरामराजस्यपेनस्थाराएकामोपतेते येके नपत्तिनामुदायाभिधानाद्यथाराजस्रू

पेनैकवचनं नतु बहुवचनं तद्वद्विहाप्येकवचनमेतस्यान्नद्विवचनमित्यर्थः· ननु दर्शपूर्णमा

सेतिनामद्वयोपात्तत्रिकसमुदायद्वयप्रसिद्धेर्द्विवचनोपपत्तिरितिशंकतेनचेति· प्रतिसामानाधिकरण्येनतन्मा

त्रनामत्वस्यैवानगम्यात्रिकमात्रत्वस्यैवाभिधानादित्याह तयोरिति· आख्यातंतु नसमुदायद्वयस्यक्रमेणायुगप

द्वाप्रतिपादनेसमर्थमित्याह नचेत्यादि· बहूनामिति· अविरोधेनाप्रकृतत्वंदर्शयति तिसमर्थः· पूर्वपदमुपसं

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰ दी॰
२६

26

हरति॰ अत इति पश्चात् प्रसिद्धार्थे न तानसरूपनामानयने भेदव्यवच्छेदे तत्र धात्वात्रापास्यर्थः॰ कस्मात्तर्हि नामधेयस्य
द्विवचनान्तस्य सर्वथा गमकत्वं तत्राह॰ नामधेयमपीति॰ सिद्धान्तमाह॰ कर्मान्तरेति॰ पूर्णमासस्य संकल्पेऽपीति
शेषः॰ इमौ॰ द्विहविष्कगतौ पठितौ॰ कथंचिदिति॰ सर्वस्येवेति वाक्येन कल्पितविधिकेनेत्यर्थः॰ मन्त्रवर्णात॰ अ
ग्नीषोमाभ्यां जुष्टमित्यादिमन्त्रवर्णात॰ आज्यभागांगत्वे किं प्रमाणं तत्राह॰ लिंगेति॰ आज्यभागयोरग्नेः सोमस्य च देवता
त्वात्र प्रकाशसामर्थ्यरूपे लोपपत्तिः॰ क्रमः सन्निधिः॰ कथं तर्हि वार्त्रघ्नपौर्णमास्यामित्यादिवचनं तत्राह॰
वचनमिति॰ वार्त्रघ्नपदं हवन्यस्योपर्द्धोदके नैव प्रागल्भेन देवताप्रकाशनात्सिद्धेरव्यवस्थितो विकल्पः॰ प्रा
प्तस्तत्र पौर्णमास्यामौकानिकयोर्वार्त्रघ्नामावास्याकाम्निकयो वृधन्वतीति व्यवस्थार्थः॰ ननु पौर्णमासी
संतके कर्मणि अमावास्यासंतके च वृधन्वत्यौ वार्त्रघ्नपौर्णमासीगौरवादित्यर्थः॰ तादर्थ्याबाधेन॰ आज्य
भागांगत्वाबाधेन॰ व्यापकत्वेन तत्र द्वाधोऽपि बाध इति वधानन्नुपागस्य देवतां विनानुपपत्तेर्यत्काचिद्देवताकल्पना
पेक्षाशक्याह॰ न चेति॰ अव्यवस्थितानुष्ठानानपपत्तं लिंगविप्रमाणिकैव देवता भवतीति भावः॰ अनेनन
लिंगेति॰ पौर्णमास्यपेति तत्रोपपाकरणावैनानुवाद्यत्तस्य च साकांक्षस्यैनैव फलत्ना क्यादवगतेः॰ महितेश्चैव का
म्यांगतयाविधीयतइतिवत्स्यात इत्यर्थः॰ प्रकारांतरेरोति॰ रूपनामधमाशंक्यतिशेषः॰ उभयदेवतासंयोगादिति॰ राम
२६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

आग्नेयवाक्यस्य हि यागविधायकत्वे ऽत एव स आग्नेयदेवताया अष्टाकपालद्रव्यसंबंधस्यान्यथानुप
पत्त्या कल्पनीयः स्यान्न च उक्तसंभवे उक्तकल्पना युक्तेत्यर्थः। असत उच्युतेरिति। आह हेति प्रसंगादित्य
र्थः। ननु सर्वत्र विशिष्टभावनाविधेराधाराग्निहोत्राधिकरणोक्तरूपत्वात्तन्त्रवाक्यभेद इत्याशंक्याह
भावनेति प्रतीतत्वथापि तात्पर्यतो ऽप्राप्तविषयत्वात्प्राप्तोद्देशेनाप्राप्तप्रत्येकमेव सत्स्विह उक्ते इति तेन विधा
तव्यमित्यर्थः। तादर्थ्यप्रसंगाभिभावस्तु द्वैतेनेत्यर्थः। तद्देशः। ततः सम्प्रापवती। तत्समानाधिकरणो वा। तस्यैकस्ये
ति। अप्राप्तस्य कर्तारकस्येत्यर्थः। अनेकेति। यथा चैवाग्निदेवताष्टाकपालद्रव्योपादानास्यादिका
नरूपानेकगुणविशिष्टादृष्टयागस्यैकस्योक्तेन विधिना विधाने तदर्थापत्त्यैव विशेषणानां वि
धिकल्पना ननूक्तस्याहृतिरित्यर्थः। विशेषणपर इति। विधिरिति शेषः। इतरानाक्षेपादिति। गुणा
नां च परार्थत्वादसंबंधः समत्वात्स्यादिति न्यायेन विशेषणानां परस्परं दौर्बल्याभावेनैकविधि
नेतरविधानाक्षेपादित्यर्थः। तत्रापि। विशेषणानन्तरेपि। इदानीं येषां विशेषणानां प्राप्तकर्मानुवादे
न विधानेपि न वाक्यभेदस्तानि प्रकृते तत्संबंधप्रदर्शनायोदाहरति। विशेषणान्यपीत्यादिनाऽऽच्छा
रतापविशिष्टं तेन। विशेषणानां परस्परं वैशिष्ट्यं शब्दगम्यं प्रमाणान्तरासिद्धं चापेक्षितं। अन्यथा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कर्मसंबंधविधानापगमात्तद्वैशिष्ट्यस्याविधितत्वस्य कर्मसंबंधविधिरिष्टेति वा क्वचिद्भेदात्स्या
तत्ताद्रूप्यप्रदर्शनं। क्रियान्वयादिति। कारकत्वाभावे न क्रियायां प्रथमतोन्वयस्यानपेक्षिता
दिति भावः। अभ्युदिते चेन्नाम षष्ठे ऽध्याहारेष्वाते। कोदिष्टः सद्मासेंदुनाः शिष्यपोत्तरस्य पर्यंते तोरा
विशेषभवती निरूढ व्याख्यातार्थं शिपिविष्ट इति विशिष्ट विशेषणं। अतेर्दुधे अक्ष मैव। शब्द एव। सामानाधिकरण्येन
अभेदान्वयं। पशुमुदाहरणान्तु तस्य हेवा दशरा तद्धि क्रियोति तेषं। अत्रापि तस्य गौर्द्वादशास्य तद्धि रोग्णे हे दोविधीयते।
प्रकृते तु नैवमित्याह। अत्रापीति। इति सामानाधिकरण्यन्न्हृतराद्यन्वयः संनिहितेति। अग्निर्देवतास्येति सर्व
नामार्थे तद्धितविधानात्सर्वनाम्नश्च संनिहितवाचित्वादिति भावः। वाक्यभेदं दर्शयति। अष्टाकपालः आग्नेयः क
र्तव्यः स चैति। इदमुपपन्नतरां। अष्टाकपालः कर्तव्यः स चाग्नेयः कार्यः स च पौर्णमास्यामिति त्रिरावृत्तिर्वोध्या स
त्यर्थत्रयं। पौर्णमास्यां तदुपपन्नमिति वाक्यद्वये प्रकारणमेव प्रकृतकर्मैवानयते न तु कर्मान्तरविधानं रूपस्य द्रव्य
देवतादेरवचनादिति॥ ॥पौर्णमासीवदुपांशुयाजः स्यात्॥ ॥नामीति। यजस्य संबंधितामि सदर्शश्यान्नस्यावहं। अ
न्वयौ अव्यवहितौ पुरोडाशौ आग्नेयाग्नीषोमीयौ। अंतरा। पुरोडाशद्वयांतराले। लिंगक्रमाभ्यामिति। लिंगं देवताप्रका
शनसामर्थ्यं। क्रमः स्थानसाम्यं। सामर्थ्येति। अंतरावाक्ये देवतापाठविधाने न तदीयदेवताप्रकाशनसामर्थ्यस्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ज्ञानादित्यर्थः अत्र पक्षः सन्निति उपांशुयाजमन्तरा यजतीत्ययं पततीति शेषः विष्ण्वादिश्च वरादि विष्ण्वादिवाक्यं दर्श
पौर्णमासेति दर्शपौर्णमासाधिकरणे मन्त्रयोक्तदेवतानां यस्योपांशुयाजे विकल्पाभिधानादित्यर्थः ध्रौव चेति सर्वस्मै वा ए
तद्यज्ञाय गृह्यते यत्ध्रुवायामाज्यमित्यनेन विहितमित्यर्थः पूर्वपक्षमाह तत्रेति उक्तसंशये सतीत्यर्थः तदयस्य प्र
धातिसर्गप्राप्तकालेषु कर्मस्वाश्वेति सत्रेराप्रेषार्थे विधानात्तस्य च प्राप्तविषयप्रवर्तनरूपस्येहाप्राप्तविषयत्वेना
सम्भवात्स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिवद्विधौ न्यायावगतेन्यायाविधायकत्वेनेः संदिग्धमित्यर्थः अत्र अन्तरावाक्ये वर्तमानापदेश
तः वर्तमानबोधकनर्थप्रत्ययवशात् ननु वैश्वानरं द्वादशकपालं निर्वपेत्पुत्रे जात इत्युपक्रान्ता यजाते पुत्रे वयास्मिन्
जातेरातामिष्टिं निर्वपतीत्यस्य संहारात्तन्मध्यगतानामष्टाकपालो भवतीत्यादीनामेवोविति नन्वत्रेहैव नविधायकत्वमि
त्याशंक्य दृष्टान्तवैषम्यमाह वैश्वानरेति पुरुषव्यापारो भावना गुणफलेति अथ वादि गुणस्य च स्वस्वर्वासा
दिफलेन विधानमित्यर्थः प्रत्येकमिति एकवाक्यत्वे सकृदेवात्मनोपत्व स्वश्ववत्तां स्यादिति भावः तर्हि तामेवेत्येतदपि
प्रत्येकं वक्तृ पृष्टमित्याशंक्याह तामेवेति तेषां विष्ण्वादिवाक्यानां एतद्विचारस्य पूर्वपक्षोपयोगितामाह सतीति वि
ति नच समुदायानुवादस्यानर्थक्यं तस्यान्तरालकालविधानार्थत्वात् नचैवमुपांशुयाजपदेनोपांशुत्वगुणविधिरन्तरा
नविधिश्चेति वाक्यभेदः इतिवाच्यं उपांशुयाजपदस्य रूढेर्वसामानाधिकरण्येन नामधेयत्वात् अन्ययावपुत्ससंग

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कारेचत्रोः कुर्विरापतोऽ इति कुत्वापत्तेः त्वामित्वेति त्वामित्वोपक्रमादत्वामित्वोपसंहृतेश्चैकं वाक्यमित्यन्वयः वाक्यशेषेति
त्वामित्वैत्यादिहोषकीर्त्तनस्येत्यर्थः अतरान्न वाक्यस्यप्रयागविधित्वेगमकांतरमाह अनूचीनेति पुरोडाशहृदयनैरंतर्येण
र्थः तेनावयतोर्यांतरान्नसंपृक्तः कर्मांतरविधिः सतन्नैव निश्चितः इत्यर्थः प्रशिशांसितुमिष्टं किं विति किंरूपमित्यर्थः वि
त्वादिवाक्ये कर्मविधावर्थवादासंगतिमाह अतरान्नेचेति उपांशुगुणकइति नचैवंसति कुत्वापत्तिः दृष्टान्तुविधिवृद्धि
दृसीति छांदृयत्वेन तदभावेपि साधत्वोपपत्तेरिति भावः प्रयोजनं सत्रार्थश्चस्पष्टः ॥ ॥ आघाराग्निहोत्ररूपत्वात ॥ ॥
संतेति अग्निहोत्राघारपदलंप्येस्चमरव्यन्यायेन नामत्वस्यसाधितवादित्यर्थः इत्यादीनीत्यादिपदेन पयसाजुहोतीत्या
दीनां संततमाघारयतीत्यादीनां च संग्रहः होमाघाराइति होमश्चाघारश्चेत्यर्थः पूर्वाधिकरणेवाक्यभेदपरिहाराय
तत्प्रशस्यपपृक्तवाक्यानामर्थवादत्वमुक्तं इहतु दध्यादिवाक्यानां विधित्वस्योपपादितसिद्धत्वाच्छ्व उपगुणविधेश्च
वश्यमाणत्वात् संपवाद्रत्वरूपविशिष्टविधिरंगीकार्य इति प्रत्युदाहरणासंगतिः पूर्वपक्षसूत्रमाह तदर्थमिति पूर
र्वपक्षमाह तत्रेति अवयोः अग्निहोत्राघारवाक्ययोः अनुवादइतः अनुवादेन यतोगुणमात्रपव्यापारात्मकमतोन
विधातव्यंविधाहमित्यर्थः श्लोकंव्याचष्टे अग्नीति मामान्यस्यतातत्वेनप्रवर्त्तनायोग्यत्वेन च विधानायोग्यत्वमित्याश राम
यः अनुरंजकं विशेषता द्रव्यदेवतादिः अग्निरूपितः आनिरणीसं तयाविशेषावगतिमाशंक्याह तथेति विशेषावग २८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तौ तस्यैवं संज्ञेत्यवगमः संज्ञावगतौ च विशेषावगम इत्यन्योन्याश्रय इति भावः गुणाविधानं गुणमात्रविधानं द्विती
यश्लोकार्थमाह अपि चेति अत्र अग्निहोत्रादिवाक्ये अयं भावः विशब्दनिर्दिष्टस्य हेतुरूपापादितानेविध्यनंगीकारे दध्या
दिना केऽपि देवतायाश्चतानात्कर्थं विधिः स्यात् तां विधिं न शादेव कश्चित विशेष इत्यवगम्यते पश्चात्तु वाक्यान्तरे तातत्य
पदसामान्यसंगीकर्तव्यमिति अस्ये चेनः स्वव्यापारे हि पुरुषो नियुज्यत इति न्यायादित्यर्थः अन्यतोपि दध्यादिवाक्ये
भ्योपि समुदायेति तत्प्रयोजनं तु सर्वप्राकरणिकहोमान्यमग्निहोत्रनामत्वाक्यमनेन फलवाक्ये सर्वेषां ग्रहणं अन्य
थाप्राप्तिस्त्वाग्निदैवत्यस्यैव फलवाक्ये ग्रहणं स्यान्न सूर्यादिदैवत्यहोमानामप्यग्निहोत्रत्वात् आघारश्रुते तु उ
र्ध्वमाघारयति इत्यादिवाक्यविहिताघारस्य समुदायस्याघारनामत्वावगतौ तन्नाम्नात उद्देशेन इन्द्र ऊर्ध्वो अध्वर इत्या
घारयतीति मन्त्रविधिः अथवा चतुर्गृहीतमाज्यं तद्भूतस्याघारमाघारयेति वाक्येन प्रयाजार्थं चतुर्गृहीतस्य सम
स्कारकत्वेन सर्वाघारविनियोग इति भावः वाक्यान्तरस्य प्रसंगिहितकर्मणा नामाग्निहोत्रादिवाक्यस्यानुवाद
त्वमिति सिद्धान्तमाह प्रकृते इति दध्यादिवाक्ये कर्मप्राप्तिमाशंक्य निराकरोति नहीति दध्यादि मितादि प्राधान्य
र्थाद्युपादेयत्वमात्रविषयत्वेन बोधिताशक्तिर्यस्येत्यर्थः इतरत्र अग्निहोत्राघारवाक्ययोः श्लोके व्याचष्टे दध्न्या
दि अनेकदध्यादिहोमाघाररूपं तदुक्तं सर्वत्रारब्धात्संबद्धैकरूपमारोपयन्ति तेन विधिशक्त्यपसंक्रान्तः स्यात्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा·दी·
२९

29

तोरनुवादतेति· रूपकृतविशेषानवगापेमेकर्मविधिरितआह· यद्यपीति· तत्र· आग्निहोत्रादिवाक्ये· तन्निष्प्र
तः· एवंचान्योन्याश्रयपरिहाराद्विध्यवगतविशेषस्यैव नामधेयमग्निहोत्रादिपदमित्याह· नहीति· रा
तावतापाकथंरूपनामत्वमत आह· तस्यचेति· आदिनापदग्नयेचेत्यादिदेवताविधिसंग्रहः· क्रियाप्रवृत्तस्यावि
धेः कथं केवलदध्यादिविधानबोधकत्वमतआह· स्वरूपेणेति· क्रियासंबंधरहितमित्यर्थः· व्यापाराविष्ट·
धात्वर्थावच्छिन्नभावनाविशेषणं· ननु क्रियायाप्राप्तत्वेनाविधेयत्वात्कथंदध्यादिविशिष्टहोमविधिर्वि
कुंशक्यइत्यतआह· यद्यपीत्यादि· फलितं· तात्पर्यतः· अत्र· दध्यादिवाक्ये· प्रयोक्तव्यं तु पूर्वपक्षे दध्यादि
द्रव्यदेशप्रत्ययाः कथंचिदग्नयेचेतिवाक्यस्थदेवतापदानुषंगेण यागरूपत्वेन संप्रतिपन्नदेव
ताकत्वेन युगपद्द्रव्यकहोमानुष्ठानं· सिद्धांते तु विकल्पेन दध्यादीनां यथानुष्ठानमिति· आघारवा
क्येतु पूर्वपक्षे ऊर्ध्वत्वादीनां मध्येप्यस्यैव देवादंतरायत्वस्यैवावृत्तिः· सिद्धांते तु गुणानामेव मात्रानि
मित्तं प्रायश्चित्तं न तु तदनुरोधेन प्रधानावृत्तिरिति तत्पं· न च पूर्वपक्षेपि कारणस्य निष्पन्नत्वात्
हत्तिरिति वाच्यं· ऊर्ध्वत्वविशिष्टविज्ञातोपकारेण क्रियाया अनिष्पत्तेरिति· सूत्रार्थस्तु· प्रायाग्निहो राम
त्रवाक्यं मत्रूपत्वात् समुदायानुवाद इति॥ ॥ यदसंयोगाद्दनापदं सोमपयोः प्रकरणोत्पन्नार्थकोऽद्रव्य २९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संयोगोऽन्तर्हितस्य गुणार्थत्वेन॥ ॥द्रव्यस्योपादानस्य संबन्धो व्रीहिः। अग्नेयं प्रथमं। इन्द्रवायुदेवत्यं सोमरसं ग्रहा
ख्यपात्रेण हातीत्यर्थः। कुर्वतां समुदायस्योपन्यासः। तत्रैन्द्रवायववाक्येषु देवतातद्धितवशाद्यागविधिपूर्वकं
स्य संस्कारत्वमपि प्रतिपादितं तत्र विचारं दर्शयितित द्रव्यं चेत्यादिना। ग्रहणान्तौ। ग्रहणमात्रे देवतानन्वयात्तौ त्यर्थः। यागा
दन्येनेति। प्रत्यक्षमानद्रव्योद्देशत्वरूपदेवतात्वस्य यागं विनानसंभवादित्यर्थः। असिद्धत्वादिति। द्रव्यदेवतासंबंध
स्य यागघटितत्वे न यागासंभवमसिद्धत्वादित्यर्थः। उद्देशेति। तथा चेन्द्रवायद्देश्यकग्रहणाकर्षणं बोधयवसंबंधस्त
द्धितार्थ इत्यर्थः। मन्त्रवतीति। धाता पृथिवीमित्यादिनामन्त्रवदग्नीषोमवाक्योत्पत्तिग्रहणेषाञ्चोदोतिदेवताधिकारपरिते
नमन्त्रेणान्तत्रैव द्रव्यप्रत्ययविधानादित्यर्थः। अनिरूपितेति। अनिर्णीतविशेषेत्यर्थः। पद्वंतेति पञ्चादिरन्वयः। तत्रैव
यागस्य प्रदायाराव। ग्रहणातिनेति ग्रहणास्पष्टृतेने द्रव्यदेवताकेन द्रव्येणायजेतेति द्रव्यसामान्यालाग तौकेन
द्रव्येतोतिति शेषाकाङ्क्षायां सोमेनेति विशेषविधिरित्यर्थः। नन्वराध्याधारयागग्रहणातीतिसन्निहितवाक्येन धार
याग्रहणस्य विधानात्तद्वद्द्रव्यमेव तत्र प्रतीयते न तु सोमस्त्यस्य धारयाग्रहणात्संभवादिति कथं सोमविधिरत आ
ह। पद्वेति। अग्रावी। मन्त्रया। व्रीहिभिरिति। पेष्यायां योवा कपाल इति पुरोडाशप्रकृतिभूतद्रव्यापेक्षायां व्रीहि
णां विधानं तद्वदित्यर्थः। उत्कृदर्षां तवैषम्यं शंकते। नन्विति। पुरोडाशावत्तत्र अभिषव। कण्डनं। पावनं वत्त्वेना

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰ टी॰ गालनं॰ उदकस्येति॰ द्रव्यांतरनिरपेक्षपातनधारापारावशीर्घ्यं प्रक्षेपेनप्रवृत्तिर्द्रव्यानपेक्षत्वादिति भावः॰
३० इज्येति कारकाणां क्रियान्वयस्यैव व्युत्पन्नत्वादिति भावः॰ नामधेयमिति॰ एवं च यज्ञे ते तेति समुदायानुवादस्याप्येत
देवप्रयाजनामिति भावः॰ न चज्योतिष्टोमनामकानां कथं नामांतरमिति वाच्यं॰ विनिगमनाविरहे सोमयनाम
कत्वसाधकाभावात्॰ सिद्धांतेपि समरावयवतः॰ पंचविधोऽग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि पशुः सोम इति वा
30 क्यांतरे नामधेयत्वस्यैव स्वात्॰ लिंगदर्शनमप्याह॰ तथा चेति॰ ननु क्रमादि लिंगदर्शनवन्नादेकस्यैव सोमया
गस्यावृत्तिकल्पनान्न दोष इत्यत आह॰ यदि चेति नन्वभिचरवादिविशिष्टशान्तन तायागसाधनं किंतु स्येम
रसस्यैवोपादानस्याह॰ अभिचरेति॰ उत्पत्तिशिष्टद्रव्यस्य नामधेयांतरेणाबाधायोगादिति भावः॰ इमामेव युक्तिं
पराशंक्यवाक्येप्यतिदिशन्नपूर्वपक्षमाह॰ एवमिति द्रव्यभेदे येवकारेणाहृदयादिव्यवच्छेदः॰ हृदयादेः पशु
त्वात्तीयत्वाभावात्॰ अनर्थकानीति॰ न च नक्षत्रयागाहृदयादिशब्देनयागसमन्वयावदानविधिसंभवान्नानर्थ
क्यमिति वाच्यं॰ एकेनैव तदुपपत्तावपि त्रिकाया इत्यादीनां नैरर्थक्यादिति पाराशयात्॰ अत एवानर्थकानी
ति बहुवचनमिति पशुशब्दोपि हृदयादीनां छागप्रकृतिकत्वात्तेषामनुवाद इत्यन्वयः॰ कथं तत्राह॰ विकृ राम
ताविति॰ कार्यैकाराणां वदुपचारादिमर्थः॰ मात्रमित्यनेन पागव्यवच्छेदः॰ तदाकृति प्रं॰ अवदानाकृति प्रंस्य ३०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शंनाविनाअवदानासंभवात्। प्रतीति। हृदयादिप्रत्येकद्रव्योद्देशेनेत्यर्थः। तत्रैव। पशुवाक्यरावतावेतः
हृदयादिद्रव्यासमसंख्याः। नचैकेनपशुपदेनोपात्तानांद्रव्याणांसाहित्यावगमात्समुदितानांदेवता
संबंधादेकएवयागःस्यादितिशंक्यं। उद्देश्यविशेषणतयासाहित्यस्याविवक्षितत्वात्। पक्षांतरमा
ह। अन्यस्त्विति। सान्नाय्यं। दर्शगतेदधिपयसी। तद्वदवदानं मध्यात्पूर्वार्धाच्च हविषोवद्यतीति विहितं प्र
कृतिरंगप्राप्तिनिरूपकं यस्येत्यर्थः। प्रकृतिवद्विकृतिरितिन्यायात्पश्वामान्नाय्याववदानं यागी द्रव्यसं
स्कारत्वाच्चेदमपीत्यर्थः। अभिषवेति। यदिसोमं नविंदेत पूतीकानभिषुणुयादितिवाक्येनसोमाभावे त
त्सदृशानतावि शेषरूपपूतीकानामभिषवविधौपूतीकानांयथायागसाधनत्वं नभ्यतेतद्वदित्यर्थः। अ
भिषवस्यापि यागसाधनसोमसंस्कारकत्वात्। तथाचैवमनुमानप्रयोगः। हृदयादिकं यागसाधने अ
वदानसंस्कार्यत्वात्। सान्नाय्यवदिति। समुदायेति। आलभतिः पशुशब्दश्चेतिशेषः। द्रव्यांतरेणेति। हृद
यादिवाक्यगतहृदयादिद्रव्यातद्रव्यांतरेणपशुसोमरूपेणेत्यर्थः। एतौ। पशुसोमवाक्यस्थावालभ
तिपजतीइत्यन्ये। हृदयादिवाक्यस्थाविधयः। गुणानिधायिनः। अवदानग्रहणाद्यंगविधायिनः। सोऽक
र्षस्वरूपं पशुवाक्योक्तिं दर्शयन्नाह। पशुशब्दोहीतिश्रौतः। शक्तिग्राह्यः। पशुत्वादिविशिष्टेत्यर्थः। गोम

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पादेर्वाला द्वारा पाकसाधनत्वं॰ प्रयागस्यापूर्वं द्वारा॰ सोमवाक्येपि सिद्धांतमाह॰ तर्थेति॰ सोमेनयजेतेति न ताव
द्विविधिविधान मित्यग्रेतने नान्त्यः॰ तत्र हेतुमाह॰ सोमेत्यादि श्रुतसोमं नता॰ हविषेन॰ सा क्रान्त्यदेयत्वेन॰ क्रयेति॰
इंद्रवायुदेवते श्रस्येतिसर्वं नामार्थेत द्धितविधानादिति भावः॰ धारामात्रेति॰ द्रव्यांतरनिरपेक्षापात्रनधारापाता वोपप
दाभावे प्रतीतेरिति भावः॰ संनिधानात्सोमरसस्य पीति॰ द्रुवन्न प्रमाणात्पेक्षित तत्कसंकोचः॰ संनिध्यादिनापुत्पते नचात्रा
पेक्षास्तीत्याह॰ संस्कारेति॰ श्रीहानप्रोक्षितीत्यादिश्वित्यर्थः॰ धारामात्रेति॰ धारासमान्येत्यर्थः॰ तथाचोद्देश्यविपदस्य
प्रकृतापेक्षत्वं नविधेयवाचिनइत्यर्थः॰ अनेनैव न्यायेनाभिषवादिनाक्ष्यगतसोमपदमपि नक्रयादिवा
क्यगतसोमपरमित्याह॰ किंचेति श्रस्मिन्नयक्षे॰ हेद्रवायवादिवाक्यस्य यागविधायकत्वपक्षे॰ ननु सोममभि
षुणोतीतिद्वितीयया सोमस्य संस्कार्यत्वावगमाद्ब्रीहीनित्यादिवत्प्रकृतग्रहणमेव युक्तमित्याशंक्याह॰ सर्वे
षामिति॰ स्येमस्यापूर्वसाधनत्वाभावेन तत्संस्कारोपयोगपक्षवद्विनियोगभंगेन सोमेनक्रयं कुर्यादि
त्यद्यार्थेन क्रयविधायकत्वान्नपरस्परापेक्षेत्यर्थः॰ प्रकरणाशंद्धेनात्र प्रधानवप्रकरणं वा संनिधिमा
त्रं वा॰ तत्र नाद्य इत्याह॰ प्रकरणस्येति॰ प्रकरणस्य इतिकर्तव्यताकांक्षारूपस्य॰ अविशेषकत्वात्॰ सा
न्निध्यादपि योगात प्रकृतापूर्वसाधनत्वेन सोमो विशेष्येतन नतु तद्दर्शमासादयः॰ नवमेपि द्रव्यसंख्या हे नु

31

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

स्मृत्यापमित्याविकरणोपप्रोक्षणादि व्रीहिस्वरूपमात्रसंतं धेय किंचिद्धाती तदानर्थक्यापत्तिकं के संनिधानाद्या
गीयव्रीहिणा याचैवयुग्रहणीमविष्यतीत्याशंक्य निरासार्थं तु न्येषु परस्परानपेक्षेषु नाधिकारो ति दोषकः स्यादि
ति वृस्पतीर्थः अपूर्वकृतगामित्वपूर्वकृतमात्रविषयत्वोभावः एकदेशिनः प्राभ्यकराः संस्काराः संस्कारतानुत्पा निः
अचोदकाः यागाविधायकानि संभवति चैनि· तें देवायवं संतग क्रातीयसंभवेष्पो वेसंभततीत्यर्थः कथंकेव
लग्रहणोन देवतासंबंधोपपत्तिरित्याशंक्य यागद्वारेणेति समाधत्रे यद्यपीदि ना· यागदेवतयोः परस्परसा
कांक्षत्वात्तथापि पुरुषस्यैव यागस्य ग्रहणाद्वारत्वापत्तेः पद्वयत्यर्थः· पशुयागैकत्वेन दर्शनांदेवतानां ग्रहणानां च द्व
चार्थत्वेनाविकल्पापत्तेस्तत्सम्पुच्चयादिदर्शनानुपपत्तिरित्यकतं तत्परिहरति· दर्शितेति· इदमुपन्नक्षणं· ग्रहैर्जु
होतीत्यादेःपात्रवद्ग्रहणस्यापि प्राप्तिसमुच्चयेनपपत्तिद्वैष्वप्यान्न्वेवमपि सर्वग्रहणोत्तरं पुनरेकौ क्र
यसकृदेवहोमापत्तस्तत्तीयमितिक्रमानुपपत्तिरित्याशंक्याह यथेति अन्येषामेदेनग्रहणानामद्व
चार्थत्वं स्यादितिभावः तदुक्तं नास्तिकेः· तद्धि द्रव्यमवश्यमपहृत्य गृहीतं दातव्यं· पुनरेकीकरणोपूर्वकृतग्र
हणापेक्षत्वेपथ्थ्य पूर्वसंगादिति· प्रयोजनं पशोपूर्वपक्षे विकृतिभूतेसवनीयपशावादौ हृदयादियागानां ना
मेकस्यैवकस्यचिदतिदेशात्तदङ्गमात्रानुष्ठानं न त्वेकादशावदानगणप्राप्तिः· सिद्धान्ते तु सर्वेषामिति तेषं· रा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त्वंसोप्येपि पूर्वपक्षे यागभेदादेकस्य कस्याचिदंगानि विहितौ कार्याशिष्टक्रतदेवत्वयाग इति· सिद्धांते
तु पयाप्रकृतिर्यागाभ्यास इति द्रष्टव्यं· सूत्रार्थस्तु पशुसोमयोः कर्मणो, हृदयादिद्रव्यसंयोगाच्चोदना
विधिः अन्यथाप्रकरणाच्छ्रुतौ द्रव्यस्य हृदयादेरवदानं संयोगोन पृथक्‌ स्यात्‌ न हि संस्कारस्तस्य यागस्य
पशुन्नतादिगुणार्थत्वेन संभवति पशु इति॥ ॥ पृथक्त्वनिवेशात्‌ संख्यया कर्मभेदः स्यात्‌॥ ॥ अभ्यास प्रसंग इति· अभ्यास
प्रसंगागतत्वदपवादापवाद विचार इत्यर्थः· तत्समायो चाभ्यासस्य वृद्धिस्थत्वात्तस्य च पुनः श्रुतिरूपस्य संख्योदाहर
णोऽभावत्वात्कर्मभेदः· स्यादिति प्रत्युदाहरणात्‌ पाप्रकृतसंगतिः पूर्वाधिकरणे यागाभ्यासेपि यथैकत्वं तद्वदिहापि संख्या
वशेनावृत्तावपि कर्त्वमेवैयाति दे शिकी अनंतरसंगति श्चेदानीमिह त्वनेन सूच्यते· विचारविषयतावच्छेदकमाह· अ
त्रेति· शाकाद्दशाप्रयाजान्यजतीत्यादिवाक्यानामाद्यं विशेषणं· त्रिर्वेद प्रोक्षतीत्येतद्व्यावृत्त्यर्थं द्वितीयं· क्रियाभ्यासविधि
ग। शाम्नायैसु च प्रयपेनावृत्तिगतसंख्याभिधानेन कर्मसामानाधिकरण्याभावात्‌· तिस्र इति· सांग्रहायणीषि
प्रकरणेइदं· चयनेंवात्‌श्च मद्र स्यादिसुवर्णश्चइत्यं तैर्द्वादशमंत्रैरेकादशकृतिर्द्वादशं· शावयेकादशपराआहुतयइति द्वाद
श द्वादशानीत्यर्थः· दृष्टांतवैषम्येणासिद्धांतमाह स्यादेवमिति· अस्याउदाहृतवाक्यात्‌· तत· कर्मैक्यं· निर्णीतेति नि
र्णीत पंचत्व संख्येषु त्यर्थः· प्राजापत्यानिनीति· इति करणोनपशनान्नमत इति शेषो गृह्यते· नन्वत्रापि प्राजापत्यानि

32

तिवद्धवद्धवत्त्वनेन द्रव्यदेवतासंबंधस्य बहुत्वावगतेरेकत्वं प्रत्येकं विवक्षितमित्याशंक्याह तेह नानीनेति · बहुष्वपि द्रव्ये
षु व्यासज्यैकदेवतासंबंधोपपत्तेरिति भावः · देवताभिधीयत इति · तद्धितार्थभूत देवतान्वितोभिधीयत इत्यर्थः · पशुद्रव्याभि
ति · सास्य देवतेति सर्वनामार्थे तद्धितविधानात्पशुपदे न च तस्यैव वृद्धिस्थत्वादिति भावः · परस्परेति पशुपदैकशेषप्रद
र्शनेनैतस्यैवृतेति तार्थ तयातद्धितार्थभूत द्रव्यमात्रैकशेषप्रदर्शनार्थं · एवं देवतान्वयात्पूर्वमेव द्रव्येव बहुत्वेनावगते दे
वतासंबंधोभिन्नितेषु प्रतीयमानत एकत्वेति यागैकत्वमित्यर्थः · सिद्धांतोपपत्तिमाह किंचेति · प्रजापतिना · प्राजापत्यमि
त्यदेवतया · एवं च बहूनामिति तानां न देवतासंबंधः किंतु प्रत्येकमेवेति यागभेदः · भिन्नैरिति · पशुत्वस्य प्रत्येकं पर्याप्ति
तया देवतासंबंधस्य प्रत्येकं पर्यवसानादिति भावः · देवतेति · देवतासंबंधरूपसमर्थेन विशेषणां पश्येत्यर्थः · ननु त
द्धितेन शास्त्रैव देवतासंबंधि द्रव्यं प्रथममुच्यते पश्चात्तु प्रकृत्यर्थे तस्मात न बहुत्वान्वयः · इयं च दादिनं इमादो बहु
त्वादे विशेषणोप्यन्वयदर्शनात्कथमेवं न द्रव्यं एवात्र बहुत्वान्वय इति शंकते · शंकते · व्यभिचारान्नो कान्नियम इत्या
हनेति · न च तथा प्रतीतिरिति शेषः · चोदकप्राप्तं अंगमिति देशप्राप्तं · प्रकृतावग्नीषोमीयपशावेकत्वश्रवणादेकप
शुप्रकृतिकहृदयाद्येकादशावदानं द्रव्यं कत्वं यागानां प्रकृतिवद्विकृतिरित्यतिदिष्टं तदेकस्य यागस्य समदश
पशुपुंजद्रव्यकत्वेकत्वं स्यादित्यर्थः · अतिदेशादुपदेशस्य बलवत्त्वान्न द्वाभ्यां नहुतिरित्याह मानुग्राहीति संख्यान्वय

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰दी॰
३३

33

स्यद्वा विप्रादौ प्रकृत्यर्थतावच्छेदकोपलक्षिते दण्डिन इत्यादौ तद्विशिष्टे चोभयथान्वयदर्शनादत्र संदेहे सत्यतिदेशाशा
स्त्ररूपतात्पर्यग्राहकवशेन विशिष्टरूपप्रकृत्यर्थे संख्या॰ न्वयनिर्णयाद्यागभेद इति सिद्धान्तमाह पञ्चेत्यादि॰ एकग
ताप्राप्तेः॰ एकपशुनिष्ठत्रैकादशावदानगणाप्राप्तेः पशुसंख्या॰ समुदायस्वरूपा॰ नन्वग्नीषोमीयपशुयागगणस्यै
कपशुनिष्ठत्रैकादशावदानगणात्मकस्य तद्विकृतावतिदेशः प्राकृतपश्वेकत्वानतद्विकृतयः किं त्वेकादशपशुयागगणता
विकृतयः गणात्मरूपावान्तरसादृश्यादत आह सवनीयेति॰ सवनेष्वनुष्ठानकाले भवः सवनीयः प्राग्रूपः पशुयागः तत्र हि
दर्शपूर्णमासवत् रूपरशनाद्वयमङ्गतद्वैकादशिनपशुविद्दृष्टमित्यवान्तरसाम्यान्न तद्विकृतयइत्यर्थः तथा च सवनीयादि
परं परयापरमप्रकृतिभूतादग्नीषोमीयादेकपशुनिष्ठत्रैकादशावदानप्राप्तिरिति भावः॰ ननु प्राकृतायपसामिति प्रम
त्वविहितवहुत्वेनैकत्वस्यानुमानिकस्य बाधोपपत्तेरित्याशंक्य निराकरोति॰ न चेति॰ अविरोधे हुत्वं नस्यापि बाधो
नुचितइत्यर्थः॰ उभयथा॰ यागेकत्वे तद्वैदेव॰ केवले विशिष्टे चद्वेकत्ववहुत्वान्वयदर्शनात्॰ तेन संदिग्धेषु वाक्यशे
षादिति न्यायेनात्र यागभेदनिर्णय इत्याह तेनेति॰ प्राकृतपसेषु यागानामेकानेकत्वसंशये॰ कुतः प्रकृतिनच्छेद्वा
क्यशेषेणानिर्णय इति॰ सकलनोदाहरणाव्याप्तकत्वयोक्तातिदेशाराधकर्मभेदसाधकोप्युरव्यः नतु विशिष्टे वहुत्वा राम
न्वयपक्षे मन्त्रिन्याय इत्याह शाबरोमिति॰ अत्र हि भिन्नपदोपात्तदेवं तान्वयाष्टर्वमेव पदश्रुतत्वान्तहुत्वाच्चयोनतु दे ३३

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वतासंबंधविशिष्टद्रव्यइतिभावः प्राभाकराणां अनेकयागकल्पनापत्त्यागौरवान्नाघवस्य हि कृतेन द्वावित्यादिवक्ते
नद्रव्यमेवसंख्यान्वयन्यायेनपूर्वपक्षस्यनिर्णीयसंदेहाभावेनानुमानिकातिदेशवशेनसिद्धांतंनिराकृत्यासतिबाध
केविशिष्टस्यैवसंख्यान्वयव्युत्पत्तिवन्नैवासिद्धांतमाहतन्निरासायाहयेत्विति तेषांमतइतिशेषः कर्मयेहाभावेकिम
नियंतत्राह तत्रेति प्रयोगंतंपूर्वपक्षेदेवतासंबंधविनियम्युक्तम्यक्ष्यायेप्रोक्षणादिसंस्काराः सकृत्कार्यानप्रतिपश्वावर्त्त
नीयाः सिद्धांतेतुप्रतिपश्वावर्त्तनीयाइति समेनस्यषष्ठार्थमस्तंत्राचोपत्तिसंयोगात ॥ ॥संगतिदर्शयितुमाह उद्देति
शब्दं जरमन्यासः सख्यागुणाः प्रक्रियानामधेयमितिक्रमेणाभाष्यकारेणोद्देशः कृतस्तस्यातत्र वाक्त्रिमेनत्वादि
समर्थः अथवानिर्मूलनतयाः प्रयोजकत्वादिसमर्थः राजमपिकर्मणिगवसाम्याः संख्यानंतरंगुणाविचारोचितयानद्
पहूतीतमाह वक्ष्यति गुणाश्चपूकरणांतरंचेति द्वंद्वः तथाचसूचीकटाहन्यायेनसंख्यानिरूपणापिसमर्थः प
श्चात्कृत्ति वेशिसत्त्वरूपहेतुसामान्यमपिसंख्यावाच्यं ननुज्योतिराडिपदानंयागसामानाधिकरणाभावात्कथंतन्ना
मधेयत्वमाह तत्रेतदिति एतेन्येमम्पत्योतिराडिवाच्चकस्यपदेतेतिकरणीभूतयागसामानाधिकरणादित्यर्थः
अन्वयेति ज्योतीरूपत्वेनसंबंधितयाज्योतिष्टोमराववपामासाभावेतिचद्रुसंतज्योतिषापदेतेसत्रयथान्वयते
तथेहापिज्योतिःपदनान्वयते एवंविश्वजितिज्योतीषितोमहत्पापिया पत्रेतिसावान्वयतइतिभावः एकस्यवाने

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰दी॰ कसंतकत्वेनानुवादश्चेवं सत्यदक्षिणाज्याद्यादि रूपगुणफलव्यवस्थार्थः । ज्योतिराद्संतोक्तत्वेन प्रयोगे गोसहस्र
३४ दक्षिणाज्याद्यादित्तफलं । ज्योतिष्टोमसंतोक्तत्वेन प्रयोगे तु द्वादशशतदक्षिणा । स्वर्गश्च फलमिति । अर्थभेद इति
घृतेतिसिन्नादेश्यत इथ्यौणादिकेइत्सिन प्रत्यये आदेर्दस्य च तकारादेशे व्युत्पन्नेन । ज्योतिः शब्देन घोतनप्रवृत
पायागांतरप्रतीपत इत्यर्थः । वसंते ज्योतिषेति न ज्योतिष्टोमपरावकृतो नाभिधीयते तत्राह । वननादिति । प्रकृतप्र
त्यभिज्ञारूपबाधकवने न तत्र न गुणयागप्रयोगः स्वीकृत इति भावः । नन्वत्रापि प्रकरणादेतेनेति सर्वनामतश्चा
श्च । प्रकृतप्रत्यभिज्ञानमस्त्वित्याशंक्याह । संताप्यक्ष्येति । प्रकरणाविच्छेदे नातेसंताक्त्यापर्यातणवगमादपं
तरकल्पनपितापाप्तिमत्त्वयः । प्रकरणविच्छेदश्चाधिकारार्थकापशब्देवननेनेति । तेपं । तथाचवसंते ज्योति
षेत्यत्रनप्रकरणाविच्छेद इत्यत्र अपशब्दवशेन स इति भावः । एतच्च उक्तस्वरूपमानवचनत्वे नोपपन्न
इति वक्ष्यति । भेदबोधकत्वेनैवाथेत्यादेः सार्थक्यमित्याह एवं चेति । प्रयोजनमपवयने प्रकृतिसोम
यागस्याद्यप्रयोगेपि द्वादशशतसहस्रदक्षिणायोर्विकल्पेनानुष्ठानं सिद्धांतेन नेति । इमति वाक्ये संयो
गात्संवधात्संताविभेदिकतिस्तत्रार्थः । द्रव्यायणापत्त इति दर्शपूर्णमासयोरेवाद्यनिविशिष्टयोः भेदा राम
नभेदिकेतिबोधयितुं पंचम्यंत । सान्तु गोत्पत्तिवाक्यमतां किंतु गुणफलविधिगतेति ॥ ॥गुणाख्या २४

34

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पर्वसंयोगे वाक्ययोः समन्वात ।। पूर्वकर्मनिवेशि वसाम्यात् संज्ञानंतरं गुणाप्रमाणानिरूपणामिति सं
गतिं दर्शयति इदानीमिति गुणानुरोगो गुणप्रमाणाकः द्वैधेति पूर्वकर्मानिवेशनिमित्त द्वैविध्यादित्यर्थः
वः तदेवाह कश्चिदित्यादि तस्य मारागो वाक्तिनादिरित्यर्थः प्रवन्नेति उत्पत्तिशिष्ट इत्यर्थः स्वात्मसंगतये स्वत्व
रूपान्वयाय विध्ययोगादिति वाक्यभेदवशादित्यर्थः तथाच पूर्वकर्मानिवेशे उत्पत्तिशिष्टगुणाविरोधो
वाक्यभेदप्रसंगश्चेति द्वैधंनिमित्तमिति फलतः प्रतिपादितइति चोदनावागुणानां युगपच्छास्त्रात चोदिते हि
तदर्थत्वात्तस्य तस्योपादिश्येतेति तदुपिकरणागतस्तत्रेत्यर्थः तत्राहि विहितवाक्यविहितयागांपं कृतउ
व्यदेवताविधायिनमाग्रे वाक्यस्याशंक्यवाक्यभेदप्रसंगेननिराकृतं चोदितेविहिते कर्मशिसति गुणा
दइत्यर्थकेनसूत्रावयवेन न प्रसंगादाग्नेयवाक्येकर्मातरचोदना गुणानां युगपत सकृच्छास्त्राक्षिप्त
वविधानाद्भूतोरिति प्रतिपादितं तत्रैपपक्षि दध्यानयतो विधानात घनी भूतो भाग इत्यभिहो व्यतेः उविधि
तत्कृ भागो वाक्तिनं वनाव नमिति देवतावबोधन इतिशेषः पूर्वपक्षमाहः वाजे नेति वाजमन्नमयिहा
रूपंपेषामस्तीति निप्रत्ययस्य सर्वनामार्थे विधीनांसंनिहितविच्छेदे वारावत्वाति शब्देनोच्यंत

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

सा॰ टी॰ ३५

इत्यर्थः ॥ वाजिशब्दस्य देवतांतरे रूढिरिंकामयपाकरोति ॥ यौगिक इति ॥ रूढिकल्पनायां मानाभावादिति भावः ॥
नन्वेतावतापि वाक्यालोचनेनावगमात्रस्य च यागाङ्गत्वे पकुर्देवतात्वाबाधात् पृतरयागानुवादेन कथं तत्र द्रव्यवि
धिरित्यत आह ॥ तेहीति ॥ मत्वर्थस्य बंधस्य देवतात्वैनैव पर्यवसानस्य पर्ववाक्यालोचनेनावगमात्रस्य च यागा
ङ्गेपकत्वाद्युक्तस्तत्र द्रव्यविधिरिति भावः ॥ सिद्धांते दोषं चतुष्टयमाह ॥ एवं चेति ॥ योग्यतावेति ॥ अभिकृता साध
नकेनाति नसाधनत्व कल्पनस्यवाधादित्यर्थः ॥ संपृक्तं आमिक्षासंपृक्तं ॥ निष्पन्नेति ॥ द्यातिभ्य इति कारकस्य
35
क्रियाविनान्वयायोगात् संबोपनक्रिया गक्रियामात्रकल्पितयत्तिपदेनानूद्यतद्दिस्यर्थः ॥ नन्वेव
मपि वस्तुगत्या यागस्याभिकृतायुक्तता कथमाकांक्षापतंत्यत आह ॥ अभिधानेति ॥ यथा प्रत्ययाभिहितक्रिया
कारकलोकांक्षानत्वेव क्रियाशब्दाभिहिते स्यर्थः ॥ योग्यतावेति ॥ एकस्मिन्नेव यागे द्वौ हि पववाक्यार्थः ॥
कथं तर्हि यततिङ्गतोत्पादौ शुद्धभावनानुवादेन तन्मध्यात्त्वर्थविधानं निरस्तमत आह ॥ शब्दांतरेति ॥
प्रत्ययः परस्वेत्यनुशासनेन प्रकृत्यात्र तबनैव प्रयोगात् प्रकृत्यर्थान्वितैव भावनाते नोपस्थाप्यते
न शुद्धेत्यर्थः ॥ पृक्तेतेतद्वैषम्यमाह ॥ इहेति ॥ श्रौतत्वादिति ॥ तद्धितस्य सन्निहितद्रव्यवाचित्वादिति राम ३५
भावः ॥ केवलेनेति ॥ तथा स्याभिक्षापदवैयर्थ्यापत्तिरिति भावः ॥ समुच्चयो वेति ॥ वाजिभ्य इत्यत्र वाज

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पदार्थामिक्षायादेवताविशेषणत्वेनैकविशिष्टपदपरत्वे शिष्टस्यामितिरीत्यासमुच्चयपदस्मर्थः तुन्यवन
त्वाभावात्रविकल्पसमुच्चयौ युक्ताविताह· आमिक्षायाइति श्रुतेः वैश्वदेवीतिपदश्रुतिवशात् उ
पपन्नेकर्मणातिशेषः तात्पर्याश्रयोघातइतिशेषः· ततः वाजिनं· अविरोधाद्दांकांनिरस्यति· पश्यतिस्म नु
मादस्य पुरोवादस्यापेक्षत्वात्पूर्ववाक्यानोचनेविशिष्टस्यैवोपस्थितेरेकार्थतयास्यैवविरोधस्फुर
णामित्यर्थः श्रुतेरिति श्लोकगतपदव्याचष्टे श्रौतश्चेत्यस्येति सर्वे तामार्थविधानादिति भावः· आ
मिक्षापदस्यात्र पश्चिमेति पात्रे प्रयोगइति नानर्थक्यमिति भावः· अन्यइति तस्य इव्यसामान्यवा
चित्वं निर्विवादं चतुर्थ्या श्रुतं न तदपीति विप्रकर्षः· वाजिभ्य इत्यत्र इदम्पाति पदाध्याहाराद्विकर्षः अन्य
थाकारकविभक्तेरनन्वयात· एवं तद्धितस्य देवतावाचित्वं· चतुर्थ्याश्रुत तच्छ्रुतकल्पनमिति विप्रकर्षः प
पमानद्रव्योद्देश्यत्वे सति प्रतिग्रहीतृत्वरूपसंप्रदानत्वेहि शास्त्रे· समस्तमात्रेतु नञ्रूगोत्येवंवि
धाइत्यर्थः गुणाश्च वाजिनादिरपूर्वसंयोगेपदर्थकर्मसंबंधाभावेपेदवइति शेषः कुतः कर्मविधा
पकत्वेन संभवादितिस्वार्थः प्रयोगनं तुस्यषम॥ ॥मा गुणोनु कर्मणावद् गुणास्तत्र प्रतीयेतेतिम
त्रं दध्नाजुहोतीत्यादावेतद्वेषम्य प्रदर्शनार्थं· कर्मणविधायके शब्दे अग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ गुणार्पणोरस्ति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰ टी॰
३६

सतिचरम्यादिगुणोवाक्यांतरादप्रतीयेतेत्यर्थः॥ अपवादसंगत्या विचारांतरमवतारयन्व्याख्यानमाक्षि
प्यदर्शयति॥ समप्युपमायांक्याह॥ अन्यतरेति॥ पूर्ववत्संनिकृष्टविप्रकृष्टयोर्भावं दर्शयति॥ पौर्वापर्येति॥
॥ फलश्रुतेस्तत्कर्मस्याप्रशिष्यकर्मगामित्वात्॥ ॥ तत्रैवेति॥ अग्निहोत्रप्रकरणपठितत्यर्थः॥ आश्रितमितिच शे
षः॥ कर्मणा इति पंचमी॥ धात्वर्थस्य फलभावनाकरणत्वमुक्तगुणस्येति संशयार्थः॥ एतत्संशयस्य पू
र्वसंशयापेक्षितां दर्शयति॥ पूर्वेति॥ ननु दध्नोहोमपरत्वक्रियासंबंधविनोदासीनस्यफलसाधनत्वायो
गाद्धोमसंबंधस्याविविधिरितिकथं नवाक्यभेदोत आह॥ दधिहोमेतिफलार्थगुणोनाप्रेक्षमाणः
संबंधी आश्रयत्वसंबद्धोगुणश्चापि प्रकरणात्संनिधिः॥ तथाच दध्नोहोमसंबंधः संनिधितराव॥ वा
क्येननु तदनुवादपूर्वकं फलसंबंधमात्रं विधीयत इति नवाक्यभेद इत्यर्थः॥ ननु फलानुकत्वा
पारतंत्र्यभावनाया॥ पूर्वपक्षइत्यसिद्धांतेविफलभेदेनभेदनिश्चयाद्विचारस्यतदर्थत्वाभावेकथ
मध्यायसंगतिरत आह॥ सत्यपीति॥ धात्वर्थभावनायूर्वीगांत्रयाणांभेदस्याध्यायार्थत्वान्नदोष इ
तिभावः॥ अनंतरसंगतिस्तुगुणोविनियोजकस्यप्रकरणात्प्रबलत्वमुक्तोपवादस्याधिकर
णांतरपक्षेगुणस्यपूर्वकर्मांगत्वापवादतापवदिवरीतिद्रोप॥ तदर्थइति॥ धात्वर्थाथ इत्यर्थः॥ राम
३६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ननु भावार्थस्याविधेयत्वे भावार्थाधिकरणन्यायेन त्वत्र तद्धितः प्राप्नोति किंतु गुणाय एव फले विधेयइत्य
त आह । किंचेति । जुहोते हीं यस्य इत्युत्पत्त्यैव नस्यादित्यर्थः । सोपि । दधि होमसंबंधोपीति । ननु पुरुषप्रयोगे ह्याराराता
र्थे नैव जुहोति प्रयोगो स्विष्टाशं क्याह । तस्यचेति । उदाहृतो नस्यादित्यूह्यः । क्रियासंबंधं विना फले विधानायोगा
दवश्यं क्रियाकारकसंबंधो भ्युपेयइति भावः । प्रथमश्लोकोक्तं पूर्वपक्षोपपत्तिं दूषयति धात्वर्थस्ये
ति । सिद्धांते कुम्य नान्ना धवमाह । नवित्यादि । द्वितीयश्लोकोक्तं पूर्वपक्षोपपत्तिं शंकते । जुहोतीति । इदानीं
गुणमात्रविधौ । गुणं ग्रथोक्तं स्वयाधानं दूषयितुमुपन्यस्यति । केचिदिति । कर्मापन्नं । होमविशेषणता
तापन्नं । अभावार्थस्येति । अधात्वर्थस्य । अक्रियात्मकस्येति यावत् । विधीति । कार्यं स्वरूपविधौ कृ
तं शाब्दं वायोग्यत्वादित्यर्थः । दध्यनुरक्तो दधिसंबद्धः । वाक्यभेद इति । प्राप्ते होमे दधिसंबंधः फलसंबंध
श्चेत्यनेकविधानादिति भावः । परिहरति । दध्नाइति । कथं तर्हि होमे दधिसंबंधसिद्धिरत आह । लौकिकीमि
ति । शाब्दवृत्तिस्यायोग्यतानुपल्लोकप्रयाणाप्ति द्धिरित्यर्थः । क्रियापत्तिः । क्रियाविशेषणता । तादर्थ्यं मं
गवं त द्विविधिगम्यापीति भवेद्धा वाक्यभेदो न तु तदंगी क्रियत इत्यर्थः । कुतस्तत्राह । कर्मता इति । वाक्य
भेदप्रसंगेन कर्मणा होमस्य फलं प्रति करणत्वाभावप्रसंगादित्यर्थः । ननु चोदेवमपि होमे दध्यादि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

दा॰ द्री॰
३७

37

घानात्मयोहामाद्यपीड्रियफलायत्रिर तत्राह॰ अत इति॰ फलार्थंता॰ प होमादिक्या इत्तस्यज्ञन्याविजीय होमस्य फ
लसाधनस्य सपादनद्वारा फलप्रयोजकता॰ पुत्रोत्पत इति दृष्टेति पद्धस्य मिव्याहारादिति भावः होमार्थं तं॰ फलनित
माह॰ तेनेति होमार्थत्रितस्य होमसंनं विनोदृष्टिव्यापारस्य दृष्टो होमानुष्ठानस्येत्यर्थः तथानुष्ठानं च वितातीय
होमरूपसाधनस्य दृष्टो नियपेनोपादानं विनानन्तित्रातीति दृष्टिनियमनामइति भावः तदिदं दूषयति॰ एवंत
होति तथा चकर्मफलसंबंध एव स्यान्न गुणफलसंबंध इत्यर्थः वाक्यभेदोपि तद्वस्थ इत्याह॰ अपि चेति
तदनुरागस्व करणत्वं॰ गुणफलसंबंधासिद्ध्यर्थं प्रकारान्तरं शंकते॰ नाग्निवित्ति॰ इष्टोविधानाभावादि यस्य
होमार्थतयेति शेषप्रत्तोनार्थं इति भावः होयेकारकीभूत मिति॰ होमनिरूपितकरणत्व विशिष्टमित्यर्थः
अत्रापि दृष्टि होमकरणतासंबंधाइ पुत्रफलसंबंध इति वाक्यभेद इत्याह॰ इष्यत इति ननु प्रयोगपताक्रि
पाकारकसंबंधस्यतात्वान्नतद्दोषो विधिः किंकृतात फलसंबंधाशरणवेति शंकते॰ नाग्निवित्ति॰ अतात तापनेकत्रव्य
ताबोधनचेद्वयं विधिकार्यं॰ प्रत्ययमस्याभावेपि द्वितीयं विधिकार्यं॰ पुत्रकृते प्रत्ययमस्याभावेपि द्वितीयं विधि
धीनमये वेति तत्रापि विधिव्यापारा द्वारपकत्वानुकूलद्वारा वा वाक्यभेदो इत्याह॰ नैतदिति वाक्यभेदं प्रंववच राम
नव्यक्तिप्रदर्शनेन विवृणोतितथाहीति॰ लौकिकक्रियाकारकसंबंधाश्रयणेन वचनव्यक्तिप्रदर्शयति ३७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

षमाह॰ अर्थयति॰ संभवे॰ योग्यतायां॰ प्राप्तामिति रागतत्त्वात्तन्न प्राप्तिरिद्वेष्यफलत्वेनाभावात्॰ दध्नाजुहोतीति वि
धितत्त्व प्राप्तत्वे विधिविशिष्टानुवादात्वाक्यभेदः स्यात होमेनैं दधि यं भावये द्धोमं च दध्नेति न हि नियमेन दधि हो
मे प्राप्तुं प्रयस्यानुवादः॰ संभवेदिति भावः॰ तचेनत्वव्ययस्पंतरमाशंकते अथेति॰ अर्थे नेति यावत् प्रवृत्तीन्नकामप
दनकामप्यमानफलनपरं किंतु तत्काम्यमानोपनिहितप्रवृत्तिपरमिति शंकते अथेति॰ फलस्य तद्रूपतिधापिनः
फले च्छाविधायिनः॰ इच्छाविषयत्वस्य फलस्वात्॰ नकृतोति स्वार्थस्यान्वयानुप्रवेशाभावादिति भावः॰ सि
द्धांतत्वानिश्चये स्याद्धेत्वपि चेति अत्र निर्बंधन कारमते दधित्वमगुणानुकूलं यागहोमस्याग्निहोत्रहोमाद्वैल
क्षण्यापत्तिः विषयपयम् पदतंभिन्ने भेत्तिशब्द वन्नवाक्यानुसारेणास्वि द्धांतः॰ निवरणकारमते तु वत्व वन्नानुसा
रात्तत्त्वतः स्यात्व होमो त्रायाचीति विषयेक्याद् पूर्वे भयोक पेय तत स्पष्ट दध्याग्निहोत्रापूर्वानुरागोत्नोकासि
द्धोपि न नन्यत इतिसूतरां वाक्यभेद इत्याह॰ विवरणोक्तिं निगृह्य मत्तद्विवरणामुपसंहरति॰ तस्मादिति इत्युक्तरीत्या
वाक्यभेदादि सामर्थ्यः स्वमते यद्धोमस्यान्वयमुपपादयितुं पृच्छति कुत इति॰ शास्त्रिमतकारकमिति मतेन
करणामतं दधिप्राधान्ये नोक्तं दध्यैवकुतो न विधयते तत्राह तन्नीयति॰ इध्रेती स्यस्यात्रान्वयः॰ प्रमिति धीति
॰इ भयाकात्त्वा नकृतास्य दधुः॰ फलार्थतया होमस्य च इव्यातरसाध्यनकृत्वा वागमेनाभावादिति भावः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा. टी.
३८
38

तस्याधानस्य करणत्वं फलभावनानिरूपितमेव होमपाप्यादिवद्युक्तमिति शंकते नन्विति आपाततस्वर्गो-
पोपात्तकरणत्वस्यप तत्भावनान्वयांगीकारे पितत्पर्यवसानायोगात् प्रकृतत्वात्पाकरणत्वमेव स्वरूपं करणपंतत्र
वतीयोक्त कर्तृतापातानिरूपकपात्रकल्पनमोत्तलाघवाद्यकं फलभावनाकरणत्वं तु विधिवलादव
संसर्गतयापागादिवत्प्रतीयत इति तदपि धानभावस्य कथंचित्तसाध्यत्वे उच्यत इति । स्वरूपेणास्वरू-
पमात्रेण । विषयस्य । आश्रयस्य न स्वरूपेणेति । पुनश्च व्यापाररूपाहितं कृतिनदद्धिमात्रविषयाकिं-
तु दधिव्यापारविषयपर्यंतः किमर्थं दर्शार्थव्यापारविषयतापेक्षितेत्याशंक्याह अवश्यंभवेति । दैवयथ्यो-
मिति । पुनश्च प्रवृत्ति दधिविषयव्यापारोनुष्ठानोपदेशाभावे यद्दर्शार्थंगानुष्ठानाय तत्र कश्चिदवच्छेदता
दधुः फलनसिद्धेद्दध्युपदेशवैयर्थ्यं पिपर्यत्ति उपसंहरति तस्मादिति । प्रयोगत्तमपूर्वपक्षे कर्मांतरस्याप्य-
स्याग्निहोत्रतुल्यकालत्वपाकर्मद्वयं तंत्रेणाकरिष्यइत्यकृटं नैरवः । सिद्धांतेतु गुणफलार्थग्निहो-
त्रास्त्रयंकरिष्य इति । फलभ्रवणात्तयै नविधेयस्यात्कुतः फलस्यकर्मरूपकरणायोगाद- राम
दिनिरुक्तत्वार्थः ॥ ॥ न्यायेषु क्रमप्रकाश्यत ॥ ॥ ३ इदिति । तात्रे साधनवर्तीनवसंख्यारूपस्तोमवा ३८
नियमश्च । अग्निः स्तुपतश्चत्रैव त्रिवृन्नामकः । अग्निष्टोमसंस्थः । अग्निष्टोमस्तोत्रे तासामप्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

इत्यर्थः॥ एतस्य कृत्स्नमृतपूर्व पठितयागे कथ्यसंस्थां गत द्वाभ्यां नाग्निषोमसंस्थाविधिः अत्र कर्तव्य इ
ति शेषो वाक्यः॥ तस्येति तस्याग्निष्टोमयागस्यांगभूतं अग्निषोमसाम अग्निषोमसाम्नो त्रैविशेषणाप्रा
धान्यात तत्पव्यास्य कृत्स्नतादिकं विशस्तो मर्क कृत्वा ता तेन यागेन बृहत्स्वचसंभावयेदित्यर्थः॥ वा
रवंतीयमिति अग्निष्टोमारव्यस्तोत्रे यत्साम कार्यं तत् वारवंतीयाख्यमित्यर्थः तत्र हि यज्ञायज्ञीयाख्यं साम प्रकृति
तः प्राप्तं वाधित्वेदं विधीयते॥ तस्येति परंपरासंबंधे षष्ठी॥ तत्संबंधिस्तोत्रसंबंधिनमित्यर्थः॥ एतस्यैवेति॥ तस्येत यागस्य
संबंधि अग्निषोमसाम एतत्साम केन स्तोत्रे रेवतीषु अग्निशोधेषु वारवंतीयाख्यसाम साधनकं कृत्वा ता तेन यागेन पशुन
न भावयेदित्यर्थः॥ पशुकामो वेति पूर्वाभ्यितं॥ तत्स्वरूपं एतेन पशुस्य रेवतीषु वारवंतीयकरणे नेत्यर्थः यजेतेति प्रथमयाख्याता
यव तृतिप्रयोगो निर्वपति वस्त्रा प्रानुवादइत्यर्थः॥ अनर्थक्यादिति इतिकरणोत्तरन्यायेनेति शेषः॥ तत्रोपि हि समुद्रस्ता
रत्निर्वापे तृयस्य पूप इति वाक्ये विधीयमानं समपदं शारत्निपरिमाणं प्रकृत वात पेपेसाकृत्स्नसंभवात् तदंगत्वं गोपूपे
वत्नरत्ता तिष्ठोक्तं तथेहापिप्रकृते यागे संभव दृष्टापवंतदंगेत्तो त्रैव तरत्नीत्यर्थः॥ विपरिवृत्तिः संनिविष्टिः वोद्यत
इति॥ कृतशब्देन विधीयत इत्यर्थः॥ तथा च शब्दप्रतीतांगत्वान्यथानुपपत्यांगद्वारोपकल्पनकत्वकल्पनं प्रमाणार्थक्या
तदंगत्वा यस्य विषयः॥ अप्रत्यय वंतु यागस्य न कृतशब्देनावगतंपदंगद्वारकल्पयेत॥ किंतु कल्प्यं॥ तन्नु पोग्य

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰टी॰
३९

39

एवकल्पयितुमुचितमितिभावः प्रधानेकारकत्वमित्यनंतरंकल्प्यमित्यध्याहार्यं एवमित्यादावप्ययमेव मंगी
कृत्योक्तं वक्तृतः सैवात्र नास्तीत्याह सामर्थ्येति संबंधांतरे सौति काम्यो कथ्यादिसंबंधाभावात् आधारत्वेन सोमवि
षोमस्याप्यपव्यागीकारत्वादिति भावः प्रकृते आग्नेयपाकादीनामुपपादयति तेनेति दूषयति एवमिति ननु वारवं
तीयसाम्नोऽस्यागाधारत्वाद् अग्निषोमस्तोत्रसाधनत्वं अगाधारतयाचक्रे वर्ण्यतायाः कृत्स्नत्वाद् अग्निषोमस्तोत्रसाधन
त्वसंबंधेनैव फलार्थतापि प्रकृते तिप्रकृतो नुवाद इति शंकामपाकरोति ननु कृत्स्नमेवाग्निषोमस्तोत्रसंबंधे
मानमत आह किंचेति स्ववाक्यगतक्रियामध्ये प्रस्तमानकत्वकत्वसंभवे वाक्यांतरीयामध्ये सत द्वयोर्न संभव
तीति भावः कृत्वाराद्कल्पितेति तद्बोधितेत्यर्थः अग्निषोमस्तोत्रं तु नात्र विधीयत इत्याह तत्रेति साम्नः वार
वंतीयस्यः प्रकृतितः अग्निष्टोमागात ननु वारवंतीयस्याग्निषोमस्तोत्रसंबंधोपि रेवतीनां कथं तत्संबंध
स्तत्राह तदनुवदाइति तद्वाधारभूतानामित्यर्थः एतच्छब्दो न प्रकृतपरामर्शकः किंतु प्रत्यक्षपमानपर इत्याह
एतदिति पूर्वोक्तन्यायनमते वैतत्सिद्धांतहानिरपि दूषणान्यतिप्रसंगादाह येविति नो कि कं साम्नो संगत
रामिव्यक्तिद्वारा ऋचां च गताग्निषोमसंबंधाभिधाने सामर्थ्यमन्वयव्यतिरेकसिद्धमित्यर्थः विशेषणता राम
त्वं अंगतया तस्य स्तोत्रयागसंबंधस्य नाघवाहाह यद्देति निर्देश्यपरस्येति निर्दिशति धातूत्तरस्येव ३९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विधेर्निर्वपेत्यादाविव प्रयोः प्रयोजनं स्यादिमः आश्रयाश्रयिभावेनोन्वयात्तमेषु कर्मफलक्रमेव फलं स्यान्नग्
तापृक्तमित्यस्मार्थः ॥ ॥सौभरे पुरुषश्रुतेर्निधनेकामसंयोगः ॥ ॥५ इति । अत्रसत्सौभरेरात्तु वीते तस्य वाक्य
त्रयेण्यन्वयः तु दृष्टे रूपानेकत्वेनैकवाक्यत्वाभावत बृत्स्येति । प्रातिषोमस्य च्छोऽदृशि संख्यावांतरप्रकरणो विहितं वृ
त्यसामान्यच्छत्रोत्रं पूषस्तैत्यर्थः । वारवंतीयवत्सौभरस्यापि गीति क्रियात्मकत्वात्कथयाश्रयाकांक्षायां क्य
तामुपपादयति । पद्यपीत्यादिना । तत्साधनभूतस्यैव । स्तोत्रसाधनभूतस्यैव । प्रत्ययार्थप्राधान्यमवलंब्याह । क
रणाकारकमिति । करणोति भावप्रधानं । वारवंतीये तु नापयप्रकारइति वैषम्यमाह । द्वितीयांतेति । निधनमिति
प्रस्तावप्रतिहारोद्गीथोपद्रवनिधनाख्याः पंचसामभागास्तत्रांत्यभागाधारतया हीषादयस्तु पः । शाखाभेदे
नाम्नाता अनियमेन प्राप्ता हूषिप्रफलार्थे सौभरे हीषियेव नियम्यंत इत्यर्थः । एते नैकिपकामाधिकरणात्पौरुषवा
दादनंतरसंगतिः । स्वचिता । भावनाभेदाभेदफलकत्वात्मध्यायसंगतिस्तैया । ननु हूषि साधनसौभरे हावादि
विधौ न कुत्राप्यो फलानारार्थं तेवपुरुकेत्यतआह । किंचेति अत्रत दिति । हीषित्येतावनाशब्देन सौभरामिध्यते इ
ति भावः । ननु यागस्तोत्रयोरिव सौभरतदेकदेशयोनीत्यंतभेदइतिकुतोनांगवनार इत्यत आह सत्यपीति । अनेका
वयवत्वात् । प्रस्तावाद्यनेकभागवत्वात् । सामैत्र इति शेषः । अनर्थकापीति पार्ष्टिकानुवादत्वेनिमवच्छत्वान्

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा.दी. ४० पयर्न्तादिपर्शः विधाने निषेधनाख्यां तिमभागस्याश्रयत्व विधाने वाक्यभेदः फलसंबंधाश्रयसंबंधयोरेकैकेनवि
धानायोगादिति भावः संवंच नियमविधिक्षिप्तायेतायनुत्कृष्टोत्व पुनरुक्त्याशयेनाह तस्मादिति वक्ष्यतो नन्वत्कृष्टतापाम्
ह अथवेति नाराशंसः नराशंसदेवत्यः कथं तर्हि भाक्षेऽनुत्कृष्टोस्तु क्रमपतन्नाह साधनेति परंपरयाशकार्यत्वी
कारस्यादस्याभौरापानुत्कृष्टाशक्य इत्यर्थः ननु कामस्तुचितशास्त्रवास्तु ह्रीबिस्येत ग्रहणनकस्सौमरसमाननीतायसो
मरमेवोमितिनिषेधनपुरूपाघ्रातं तत्रशास्त्रवाभेदेपिस्वरूपेक्स्याद्व्यपर्थप्रयोगेऽन्येषामपि विकल्पेन प्रा
प्तिर्यमोपुः यत्तु हीषनिषेधनकस्सोमरात्रिवृतातीयमेवकास्तुचितशास्त्रवामुपस्थितं तस्य स्वरूपमेदाद्दीबादि नि
षेधनमप्यंतप्राप्तमेवेति कथं नियमविधिरित्याशंकापरिहरति यद्येति शास्त्रांतरगत इति वितातीयसो
मर इत्यर्थः एवं चानिषेधनानियमविधिवशादेवतमानिषेधनकस्सोमरविशेषएव फलार्थविधीयत इत्यु
पि नियमः फलित इत्याह किंविति उपसंहरति तस्मादिति विधीयंत इति पूर्वार्धान्वयिः प्रयोतनं पूर्वपक्षे
क्त्वर्थेपि सौमरप्रयोगे हीबादिनो वृष्ट्यादिफलं सिद्धांते नेति स्वतंत्रं तु सौमरे निषेधमसौमराश्रिते हीबादि
निषेधने कामसंयोगः फलसंबंधः कुतः पुरुषश्रुतेः हविष्कामायेति कामपुरुषश्रवणादिति व्याख्ये राम
यं ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञतत्सामभट्टमुनिबेधनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाव्याख्यायां प्र ४०

50

मापूर्णाख्यायां द्वितीयस्य द्वितीयः पादः ॥ ॥ गुणाः ॥ ॥ पदीति · ज्योतिष्टोमे हिरण्यं तरं पश्चं भवतीति हृह इत्यत
रत्येर्विकल्पो श्रितेन तत्सामकत्वेनिर्दिष्टैरैंद्रवायववाख्यग्रहस्याग्रताप्राप्यप्यरूपा विधीयते एवं वाक्यान्तरेपी
ति · विधीयत इति · रथंतरमात्रसामकत्वविशिष्टऐंद्रवायवाग्रत्वविशिष्टस्य समष्टेः कृत्स्नेति · सर्वस्तोत्रोवच्छिन्न
त्पर्थः · निर्दिष्टता कर्तोरैवावगम्यत इत्यन्वयव्यवच्छेदः · विशेषणांतरव्यावर्त्तकं · व्यापि सर्वावच्छेदेन वर्त्तमा
नं · यथा नीलो घट इत्यत्रापि तादृव्यावर्त्तकं सर्वघटव्यापि चेन्नीलत्वं · किंचिदवच्छेदेन नीलत्वमिति नीलो घट इत्य
प्रतीतेः · एवं च नात्र ज्योतिष्टोमानुवाद इत्याह · ज्योतिष्टोमे चेति · अन्येषां · साम्नांतराणां · विशेष्यव्यापिता विवे
क्षयाह · रथंतरेणोति · ननु दंडी कुंडली चैत्र इतिवदवच्छेदकत्वव्यापित्वयोरभावेप्यंकदेशासत्त्वमात्रेणाविशेष
णत्वं स्यादत आह · सामान्तर इति · तथा चैतैरपेक्ष्येण न कृत्स्नसामर्थ्याभावात्समानानुपपत्तिरिति भावः · सर्वत्रप्र
कृतज्योतिष्टोमे · गुणा इति · तथा च गुणाप्रयुक्तभेदाभेदचिंतनमिह पादे क्रियते · पूर्वं निश्चितविधेयताकगु
णाश्रितं चिंत इह तु संदिग्धविधेयताकरतिभेदः · होमादिविधौ वषि साधनसोमरस्य निर्दिष्टत्वेप्यत्र रथंतरसा
मकक्रतोस्तन्त्राश्रिता प्रसुह्याहरणारूपेणापूर्वं पकडादन्तरस्संगतिः · निपातत्वादिति · निपातानां द्योतकत्वात्तद
भावेग्रहणमेव इत्यादिवदविवक्षितार्थतेत्यर्थः · अर्थपरित्यागाद्वरमध्याहारद्वारा पेनाहसर्वीति · पदि

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रुचिः स्यादिति प्रोक्तनेत्यर्थः आदिना गर्ह्यायादिति लिङ् इच्छार्थः कामप्रवेदन इत्यनुशासनात्. तथा च यदि
शब्दस्याव्यवहितान्वयः पद्ये इवापवाद्यान्तग्रहणात् हीतुमिष्टेत्वदारभ्य तरमात्रसाम्यकं यागं कुर्यादित्यर्थः
यद्यास्यादिति लिङ् हेतौ हेतुहेतुमतो लिङिति सूत्रात्. तथा च रथंतरमात्रं साम्यकं हुतुहेतुकें इवायवाद्यन्ता
कर्तव्येत्यर्थः तदुक्तं यदिशब्दप्रयोगो ह्यध्याहारकल्पना व्यवधानेन संबंधा हेतुहेतुमतोश्च लिङिति सिद्धा
न्तमाह यदीति यदिशब्दस्य प्राप्तिद्योतकत्वात् प्राप्तेश्च प्रकरणेन प्राप्तत्वादित्यर्थः नित्यप्राप्तेति देवदत्तो
मनुष्य इत्यादौ हि मनुष्यत्वस्य नित्यसिद्धस्य कथनं व्यर्थमिति शूरत्वादिव्यवच्छेदतात्पर्येण तद्विशेषणा
मुच्यत इत्यर्थः तत्प्रतिपादनेपि तन्मात्रप्रतिपादनेपि असत्वेनेति अयोगव्यवच्छेदेनेत्यर्थः इतरव्या
वर्तकत्वमपि संभवत्येवेत्याह यद्यपीति सापेक्षत्वेन समासानुपपत्तिमुक्तां परिहरति नचेति स्वकार्ये हि सा
पेक्षतादोषः न च रथंतरकार्येपेक्षत्वेत्रैसाम्यान्तरसापेक्षतासीत्यर्थः विशेषणतापरत्वादिति विशिष्टस्य
निमित्तत्वश्रुतावविशेष्येबाधाद्विशेषणे पर्यवसानमित्यर्थः इध्मकरणकहोमे प्रतीतोपि विधिर्होमस्य प्रा
प्तत्वात्तत्रासंभवन् विशेषणे इध्मकरणत्वे यथा पर्यवस्यति तथात्र शब्दः सरूपार्थ इति न्यायादिति दृष्टा
न्तार्थः आहुत्यधिकरणागतं नागृहीतविशेषणान्यायानिह प्रतिपादयति प्रथमंतिरथंतरमेवेत्ये

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

वकारेणानृतोरपि निमित्तकोपलप्रवेशइत्यर्थः प्रकरणादेवक्तुगतत्वन्नाभ्यादिति· प्रयोजनपूर्वपक्षे
कर्मांतरं सोमयागांगं रथंतरमात्रसामकमितिस्तोत्राणामावर्त्तनीयानि· सर्वस्तोत्रेषु रथंतरस्यैव गेय
मानत· रावं बृहत्साम्नकेपि· गृहाग्रतायामाधिको विशेष इति सिद्धांतप्रयोगः सिद्धांते तु नेति· गुणात्कार
थंतरसामत्वादिः क्रानुसंबंधात्कर्मांतरमेव प्रयोजनमेव द्वौधपेत· कुतः संयोगस्य विशेषणात्संबंधस्य
अशेषे कृतौ तत्वादवगतत्वान्नस्य च प्रयोतिषो मेत्रसंभवादितिसूत्रार्थः॥ ॥अवेष्टौ॥ ॥ राजकर्तृकत्वं दक्षि-
णा मारान्तस्तु येन स्वाराज्यकामो यजेतेति वचनादित्यर्थः· आदित्यानिंद्रमेकादशकपालं मरुद्भ्यो दक्षिणा
वैश्वदेवं चरुं पिशंगी पष्ठौही दक्षिणा· मैत्रावरुणीमामिक्षां वशा दक्षिणा· बार्हस्पत्यं चरुं शितिपृष्ठो
दक्षिणेति वाक्यचतुष्टयसंग्रहः· पिशंगी· पिशंगवर्णा· पष्ठौही वालगर्भिणी गौः वशा वन्ध्या गौः· शि
तिपृष्ठः श्यामपृष्ठो गौः· सर्वत्र निर्वपतीत्यनुषंगः पंचानामवाबीनां· दिशाम वेष्टयो भवंतीत्यर्थ
वादाद्देविष्टिनामकृत्वा देविष्टिरित्येकवचनप्रयोगः दक्षिणाभेदश्चासापृथगेव सेवसंगाः प्रयोगा
:पद्धति· बार्हस्पत्यं चरुं चतुर्णां हविषांमध्ये निधाय प्राज्ञुहुतिमाहुतिं चतुर्णां हविषां हुत्वा तं बार्हस्पत्यम
चरुमभिघारयेदित्यर्थः पद्धिरात्न्यनुमनंतरं यजेतेत्यनुषंगाः रौद्रमित्यनंतरं च मध्ये मिधापेत्या

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

देः। एवमुत्तरत्रापि तेषु। राज्ञोपपदेति राजत्वस्य विधिवाक्यगतराजपदश्रवणेनेत्यर्थः अर्थादिति राजकर्तृक
राजत्वरूपस्याराजाकरणाशंकेत्यर्थः राज्यं प्रजापालनं अयं राजशब्दः अर्थावर्त्तेति शिष्टप्रसिद्धित्वेन प्रा
बल्यसूचनं सर्वैति आर्यावर्त्त इति रसान्धारणापेनपालनकर्तृत्वे राजपदप्रसिद्धिरिति व्यापकत्वपापिपे
वप्रवर्त्तनेत्यर्थः अतिगानापिति द्रविडानामपि प्रजापालनकर्तृत्वे राजशब्दप्रयोगाभावादित्यर्थः प्रतिप
त्यभावादित्यर्थः अथवा द्रविडेतरसर्वलोकविप्रतिपत्त्यभावादित्यर्थः द्रविडेष्विति पर्वाचितं विगीतं वे
सात्रियत्वनिमित्तत्वे विप्रतिपत्तिग्रस्तमित्यर्थः तदन्येषु द्रविडभिन्नसर्वलोकेषु अप्रसिद्धितः वि
रुद्धप्रयोगप्रसिद्धिवशात् तथाच बहुविरोधापेक्षयाल्पमत्रेष्टविरोधो न बाधक इति भावः तत्रपाठादि
ति पुरोहितादिगणोपाठाद्धित्यर्थः आचारात्प्रयोगरूपात् स्मृतेः व्याकरणाख्यः स्थितं भिन्नं स्थितं स्मृ
तिश्चरणादिति शेषः साधिवति एवं व्याख्याशास्त्रहेतुत्वादिति न्यायान्न व्याकरणस्मृतेः प्रयोगवाक्ये नार्थं
तत्त्वावकल्पने तात्पर्यं किंतु साधुशब्दव्युत्पादनमात्र इत्यर्थः किं च व्याकरणादपि प्रबलेन पाक्षस्येव ता
त्पदार्थनिर्णय इत्याह पदिशादेति वैदिकनिर्देशस्य सर्वतो बलवत्त्वेन मतान्तराधारणातोपि प्रबल
वैदिकनिर्देशान्नेवनेन सिद्धान्तमाह नतावदिति अन्यथापि इकनिर्देशविरुद्धतयापित्तसाद्रावा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

त। तस्मैवाहरा जानातीयति। प्रागेवेति। अभिषेकोत्तरं हि प्रयुक्तं न तु ततः प्राक्। प्रयाजादावनधिकृतस्याभिषेकादिगुणापूर्वं प्र
येव विधानात्। अभिषेकस्य चरानमनुद्दिश्य विधानात् सर्वसिद्धस्य चोद्देश्यत्वादिति भावः। मात्रपदेन पानान्नादिव्य
वच्छेदः। कृत्वमिति। कृत्रिप्रत्ययजातिवाचकत्वेन न तु प्रयाजानन्तर्यं बहूपसर्जनत्वं दंडापापितिमितमितार्थः। ननु
द्वयेवैदिकनिर्देशाशयोऽन्यत्वात्कथमेकस्यैव निर्णायकत्वे प्राशंस्यपूर्वस्य दोर्बल्यहेतुमाह यद्वेति। नियो
तानांद्योतकत्वेनार्थ्यभावात् तर्हि सिकरतान्यायेनान्यथासिद्धत्वमिति मितार्थः। व्याकरणास्मात्स्वरूपस्य शब्दादंप्युक्तं ए
वनिर्देशो वचनवानिस्ताहुः स्मरणाद्वेति। स्वतंत्रं प्रयोगानपेक्षं। तस्य स्मरणास्य अविप्रयुक्तेति। शास्त्रप्रयोगमिति यो
गशालिपाशिन्यादीत्यर्थः। आचारस्य। इहानीत नायो वर्जवासिप्रयोगस्य। संभवादिति। संभवन्तगौणाः त
थाध्यंतितादिः कारणामस्य तथापूर्तोयः प्रयोगः पूर्वैषा तत्र तस्य तन्त्र नकस्ये त्यर्थः। प्रयोगांतरं पूर्वपक्षे
वातस्मरणादि कुर्तक त्वेति मितेरात स्वप्रयोगमध्य एव मध्य निधानादि विशिष्टः। पंचहविष्के कप्रयोगः
पृथक्प्रयोगत्वेन मध्यनिधानासंभवात्। एवं च सति पश्चात्प्रयोगे प्रयोगाद्यनुलोमादिविषयत्वेन व्यवस्थाप
नीयादिति। सिद्धांते तु रातस्वरूपाद्विहितौ विभागादानं पंच हविष्के कप्रयोगः नचदातन्यस्यानित्यप्रापत्तपाप
दिरात्तन्येभिति वाक्यस्य कर्मप्रापकत्वमिति तिताच्चं। वैयर्थ्यमिपारातन्यपदस्यानभिधिक्तः कृत्रिपमात्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा·दी·
४३

परत्वेन तस्य चरातुरूपेऽप्राप्तत्वेन तं प्रति निधायकत्वसंभवादिति· अवघोतत्संबंधि ब्राह्मणादिवाक्ये ब्राह्मणादि
श्रवणात् क्रतुः प्रायः गंतरं तत्प्रधानमुच्यते· कुतः· प्रकृतसंयोगात्· क्रत्विज्यस्यैवेति शेष इति सूत्रार्थः॥ ॥ आधाने॥॥
संगतिं स्पष्टयति अग्न्योपानिन्ने नाप्ति दृशिकी संगतिरित्याशयः· ततश्चेति· अर्जनाति धायाग्निस्ताध्यत्वाद्धेतोस्तदुपा
ययोर्विधाग्न्युपाययोः साधनभूतयोरुपनयनाधानयोराकै पादे व प्राप्तत्वात्· ब्राह्मणादीनामपि प्र
मप्राप्त्यपि निमित्तार्थो· वसंतादिविधानं प्रतिनिमित्तत्वार्थो पुनः श्रुतिरित्यर्थः· इति धायाप्रयाहितत्वा
तू वनिपाते पिसूत्रान्तठटनपाप्रथमपादाधानप्राप्तिमाह· आहवनीयेति· वैदिकहोमसामान्यानुवादे
नाहवनीयस्य विधानादित्यर्थः· आहवनीयश्चेति· अनौकिसंस्कारस्तू पाहवनीयत्वविशिष्ट इत्यर्थः· वि
धोपायत्वेनोपनयनप्राप्तिमुपपादयति· तानेति· उपनयनं· गुरुसमीपगमनं आधानप्राप्तिमाह
याति· नन्विति· आदिपदे नगार्हपत्यदक्षिणाग्न्योः संग्रहः· एतदारूपसामाधानमादवयोरुत्पत्तिरूपत्वा
त्· तद्वाप्यादिकृत्यमाधानं साध्यत्वादवगमः स्यादित्यन्वयः· आहवनीयस्येति शेषः· गुरुणा वाक्येति· न
त्वादिकानआदिसंरव्यमंत्रनरूपांग विधापिनाक्येत्यर्थः· शाकापिधानीयकं शाकापिधेयं प्रत्यक्रूविधौ सम
वत्थे तं विधानेपञ्चे शायौगास्यत्कांतरमातः अप्यवेति· गुरुणानयनहतेतिः गुरुणाप्रवराणां वाध्वितधानर्थ राम ४३

43

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

तिष्ठितात्पर्यं क्वाभिप्रायः॥ रोकांकीति उपनयनमिति षष्ठे नियतेत्यर्थः॥ आधाने विषये तु नत्सु तच नियतेत्यर्थः॥
सामान्य वचनं॥ ब्राह्मणादिसाधारणांपत्यं तं विद्यानग्निमाधत्त इति॥ वर्तमानापदेशकं॥ वर्तमानतत्पातीध्यकं
विधिप्रत्ययार्थं पञ्चम्यमिति पावतः॥ वसन्तादिति पदं कृत्वा हि धात्वर्थे विधिरेवोत्सर्गतो न्याय्यः॥ वाधककवना
परं तत्यागइति भावः॥ तेनैव आधाने नैव सर्वैः॥ कृतकारिभिः॥ वर्तमानेति सिद्धवन्निर्देशात् सदर्शपिन्यर्थः॥
नेइतवस्यापि संभवात्स्वरूपमिकर्म क्लेशे न नेइत नकन्यानपा अर्थसंभवतीप्रदक्कादि संभारस्यापनवि
धेरर्थवादत्वस्य कृ प्रस्यप्रागेन॥ यस्य वसंभारादिविद्वानग्निमाधत्ते एवं संपन्नभात् व्यशत्वमवन्निवर्तन
रहितोपथास्यान्नथासहते जपतीप्रयोवादार्थः॥ प्रयोतनमपपक्ष इक्किकारः॥ सिद्धांतेः पूर्वपक्षे सर्ववर्णा
धिकारः॥ आधाने इदाहताधानवाक्ये कृत्तु प्रधानमप्रव्यत्तेमनवगः॥ कुतः॥ असर्वशब्दत्वात ब्राह्मणा दि
सर्वशेषत्वपाऽप्राप्तेरिद्धिति सूत्रार्थः॥ अपनेषु चोदनानंतरं संतोपवंधात॥ ॥इह कर्मभेदापवादादनंतरस
गातिस्त्रचपन्नाहः वाकिंकर्मांतरे प्रोनिरादिवत॥ अत्यैव प्रोतिरित्यादिवत॥ ननु तत्त्व शादेन प्रकरणाविच्छेद
वादिहत दभावान्न भेद इत्याशंक्य भेदकांतरमाह॥ अपिचेति॥ अनन्यपरपुनः श्रवणात्पाद भ्यासाद्देदसिद्धि
रितिवकक्ष्ये पिराद्वोप्युद्धपोक्ति सूचनार्थः॥ सं॥ पिं॥ निषिद्धौ विविभागादितिन्यापेनाभ्यासस्यासंभवात्पुनः

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰दी॰ ४४

44

ऋते॰ फलसंबंधार्थत्वेनानन्यपरत्वाभावात्॰ साकमिति॰ सहेत्यर्थः॰ वाक्यशेषादिति॰ होति पौर्णमास्योपतेत
द्वेयं मावास्ये इत्येवं रूपादित्यर्थः॰ अवयवयोगश्चेदक्षु त्यप्रमानस्योपेह्वात्रवितन्तसोबात्यपनमाहतित्त द्वा
त्रितिपावतन्त्रा हत्रिपरिच्छेदश्चाद्विवानमितिवाक्यशेषाद्वृध्यते इत्यर्थः॰ एवंसाकुंसहप्रस्थानंपत्रेतियोगार्थः॰
केनसाहित्यमित्यपेक्षायांसहकुंभीभिश्चामंत्रीतिवाक्यशेषात्कुंभीसांनिध्यप्रतातिः॰ होमार्थं दधिपयःकुंभीभ्यां
सहगमनंगुणाः पुंरितिद्वयोच्छादसं॰ अनयोर्दीक्षापराःसाकप्रस्थाप्यशब्दयोःप्रयोगनप्रर्वयरूढेदर्शपूर्णा
मासप्रयोगाद्यैतेतत्प्रयोगाः॰ सिद्धान्ततुदर्शपूर्णमासयोरेवाहत्रिरितिसूत्रार्थस्तत्रः अपनेयु॰ वर्हवतमा
पर्थेदाक्षायणाय नेत्याद्यौचोदचंनांतरंकर्मांतरंस्वन्तसंवंधादिति॥ ॥संस्कारश्च॥ ॥इतःकर्मांतरत्वमिद्धा
तादपवादसंगतिः॰ दर्शपूर्णमासयोरिमनंतरंप्रकारत्वाइतिशेषः॰ ईषान्त्रनसोविनिर्वपतोतिराकटौपरिति
र्वापनिधानाच्छकटसंवंधिकाष्टभेदः॰ आनंभः॰ स्पर्शः॰ निर्वपतीत्यनंतरमात्रातमित्यपन्चयः॰ इतरच्चेतरच्चेति
वापयभित्तिसोर्धमितिचेत्यर्थः॰ तेनोदेवसवेति॰ आग्नेयोहि निर्वापस्तेतोदेवसत्वगुणायोगाद्धोरायासो
र्वपदेनोक्त इत्यर्थः॰ पदानप्रेतेत्यालभ्यमानेषात्र्वादेनश्चेतत्वविधिः॰ सावकाश्येति॰ सर्वेभ्यः॰ कामिभ्यो सम
दर्शपौर्णमासावितिवचनेनप्रकृतिब्रह्मवर्चसफलयोरपितत्रप्राप्तत्वादित्यर्थः॰ पाक्षिकेति॰ फलानांतरा ७७

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शामपि सत्त्वेन निपतनत्वाभावादित्यर्थः निरर्थकश्चानुवाद इत्याह आनर्थक्येनिपातादुक्तं निर्वा
पात्वं यदा त्वं ननु दर्शपौर्णमासिकानां भवति र्वापाश्रितोऽप्योत चेत्तत्रूपकल्ने लिधायत्व्याव तत्राह त्वो के पि
चेति अप्रकृतत्वेन नतयोराश्रयसंभव इति भावः यथा कथंचिदिति संबंधमात्रे तद्धितवर्तीने नन्व
र्थः ननु देवतापदवशाद्यागताविविधीयतामत आह यागस्येति अप्रकृतयागाद्याहाराये ह्रूपासं
बंधमात्रे तद्धितांगीकरणाये वपूर्वमित्यर्थः सिद्धांतयाह देवतेति वायव्यामितिपदस्य सोर्वाप्रि
त्वस्य चानुवादत्वे वैयर्थ्यं अपूर्पोत्तत्वेतर्का न्यित्तः तेन देवतापदेनत्याथ्यांत्ववायानुपपत्याकल्पि
तयुष्मकृतवार्थ इत्यर्थः अध्याहृतः इत्युक्तमिति अथवा ह्याकन्ये नैकदेशवादिमतोक्तमित्यर्थः वाक्यार्थ इति पदाध्या
तवार्थ इत्यर्थः चोदकात् अग्नीषोमीयपंचपशुयाज्यं ये ते अग्नीषोमीयपशुयागातिदेशात् विशसनरूपस्यांगस्य
तत्र विधानात् अपवादनं यः स्पर्शः सवार्थादेव प्राप्त इत्याह अर्थेन वेति यागमिति वायव्यं तत्सत्वं हि वायव्ये देशे न तस्य
यमानत्वाद्युद्देशद्वारकालीनानं भवत्वं यागविनात्याव्यवहाराभावादिति भावः शवं सौर्यवाक्ये प्याग्नेयपशु
गातिदेशप्राप्तनिर्वापानुवादो यागविधानं त्वत्रस्य महत्वान्नोक्तं पूर्वोत्तं नं तु स्पष्टमः अप्रकरणोपिरूपमाराः प्राकृतसं
स्कारा एव कृतः अकर्मशब्दत्वात् अदृष्टार्थकर्मविधायकशब्दाभावादितिसूत्रार्थः॥ ॥विशये प्रायदर्शनात् ॥ ॥अ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

गतिः अग्निहोत्रांगपयःसंपादकदोहविधिसंनिधाविसमर्थः प्रत्युदाहरणासंगतिं सूचयन्नुत्तरं पक्षमाह तच्चेति वत्सालं
भो वत्स उपाकरणार्थः प्राशित्र उपाकालं मन्त्रात् पश्चालंभवदित्यनुमानादित्यर्थः स्पर्शप्रयोजनं विशये वागवि
विसंशये प्राप्ते गवाकुल्ये न प्रागंविनापि दर्शनात् संस्कारप्राप्यपाठाद्वा संस्काररूपवतिपूर्वस्य तत्स्य संस्कारपदानुषक्ता
स्तत्रार्थः॥ ॥संगुरुत्वसंयोगार्थं शाचेन तदर्थः श्रुतिसंयोगात्॥ ॥अग्निचयनप्रकरणगते वाक्यमुदाहरति चनमिति एत
स्मै नैवारश्चरुर्भवति बृहस्पतये वीएतदत्र पवी वारा इत्यनेन तदं श्रुतम अपातिदेशिकी संगतिं सूचयन्नुशयमाह अत्रा
पाति पूर्वपक्षमाह तत्रेति वाक्यशेषवनाच्चरुर्भवतीति चरुद्रव्यक बृहस्पतिदेवताक यागविधिर्यागो यपुरुषस्य
चरुस्पदं उपनिधानं प्रतिपत्तिः साचैककार्यतया प्रकृतप्रतिपत्तिविधिकेत्यर्थः विशेषइति यथाऽन्याः शर्क
रा उपदधातीति विध्यपेक्षितौ तनसाधनद्रव्यविशेषोपघतरूपत्वेनैवैषघतमिति वाक्यशेषादित्यर्थः अनपे
क्षितो यथा देवताविग्रहादिः ननु चरुर्भवतीति विहितचरुद्रव्यस्य फलाकांक्षायां योग्यतारूपलिंगेन यागा
र्थत्वमेव वाक्यशेषावगतदेवतासंबंधवशेन कल्प्यतां प्रोपयिष्यतां क्याह चनश्चेति प्रकरणसहकृतेन च रु
मुपदधातीति वाक्येन चयनापूर्वसाधनोपधानांगत्वेन विनियोगाच्चोर्याकांक्षा त्तीति न यागकल्पनेत्यर्थः
चनमिति द्वितीयावशादुपधानस्य संस्कारकर्मत्वं तन्नाशंकनीयं भूतभाव्युपयोगरहितचरोः संस्कार्यत्वा

शा
४५

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

संभवेन सकृद्वाधिनियोगमंगस्यावश्यकत्वात् इष्टकासाध्यस्थंडिलेवरादिष्टापयोगासंभवात् प्रयोजनं स्पष्टं अथ
शादेन प्रयोजनवाचिशादेन उपदधातीत्यनेन संप्रत्ययस्थरूपत्वादर्शवउपधानप्रकृतित्वं बाधादितिसूत्रार्थः ॥ ॥ पा
त्नीवततनुपर्वं वत्वाद्वषट्छेदः ॥ ॥ तेनेति · द्वितीयवाक्यइत्यर्थः · किमिति · पर्यग्निकरणानामवन्नतोन्मुकेनयदितो
भयतांतदंतेयस्यात्तत्रादृशीयांगरीतिरंगानुष्ठानप्रकारस्तद्रूपस्यगुणस्यपूर्ववाक्यविहितयागे विधिरित्यर्थः
तत्संस्थेति · स्था: पर्यग्निकरणांतांगरीतिते संस्थास्थितिर्यत्रवादृशोत्यर्थः · पूर्वोक्तस्यार्थवादगतदेवतातद्धितस्यदे
वतापरत्वाभावरूपस्यसिद्धांतहतोप्रस्कदाहरणोनपूर्वपक्षोस्यानाद्यसंगतिरिहतेयागुणाविधिहततक्ष्मीत
रमितिनाग्निकानुसारेणप्रथमंसिद्धांतकोटिरनंतरंचपूर्वपक्षकोटिरुक्ता इदानींतदंगस्यांशयपूर्वपक्षकोटि
पर्वकमेवाह · तदर्थमिति · कुर्यादितिपयपार्थकथनंउपनतितस्यप्राप्तोसार्गानुवादइतिभावः एवंपर्यग्निकृ
तमित्यप्यनुवादः अतिदेशप्राप्तत्वादितिशेषः · उतेति · पशुस्कृतंतितियागमन्त्रघपर्यग्निकरणांगरीतिविधि
रित्यर्थः · ननुलक्षु · यतावतस्व्वनिरपेक्षमेवताद्वंपथकतद्धितश्रवणादिति केवलयात्नीवतशब्दादपिपूर्वक
र्मोपस्थितिर्युक्तत्यतआह · नचैति · एतदैतप्रपंचयति · नतावदिति · उमत्रीति · यागविधायकेत्यर्थः · पर्यग्निकरणावि
शिष्टेति · विशेषताविपितरांगव्यावर्तकतयेति भावः · वाक्यभेदइति · अनंबाधविशेषणास्याप्यप्राप्तत्वेनविधानेऽ

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा॰ द्रा॰
४६

46

नेकविधानाद्विधाहिनिरूपो वाक्यभेदः स्यादित्यर्थः क्रमाः पर्यग्निकरणोत्तरकालतारूपः न चानन्तर्यरूपक्रमो वि
धेय इति वाच्यं क्त्वाप्रत्ययस्य भूतकालमात्रवाचित्वेन क्रमस्य मलक्षणाप्रमाणाभावात् तवात्यार्थस्य कर्मान्तरविधानेनो
पपत्तेरिति भावः मनोतेति आग्नीषोमीयपशुप्रकरणे वत्यग्ने प्रव्यमो मनोतेति मंत्रगतकेवलाग्निपदेन पश्वाग्नीषो
मप्रकाशनं तदेवेत्यर्थः आग्नेयवत् आग्नेयपदवत् निरपेक्षाग्निदैवत्यस्यैव तद्धितेन सामर्थ्यवशेनाभिधानादि
त्यर्थः मनोतायामग्निपदे तस्यितामावाघ्रक्रमेकदेशद्वारेण विशिष्टपरस्यानामभिधानभावः तद्धितस्येवेति तस्य वि
शिष्टादनुपपत्तेरग्नीषोमन्याया इत्याह उपपत्तीति व्यासक्तं अत एवानुमापेक्षामित्यर्थः युगपदिति एककर्मान्वय
स्यैकेन वाक्येनावगतेर्दैवतयोः समप्रधानयोर्न तु समुच्चितयोर्दैवतात्वमित्यर्थः उभयेति उभयतनकतानिन उप
पत्त्यापेक्षापर्यभावः गुणविधिमुपपादयति अत इति प्रागेवेति अतिदेशस्य कल्प्यत्वेनोत्तरभावित्वात्प्रत्य
क्षवाक्यस्य ततः पूर्वमेव प्रवृत्तेरित्यर्थः एतत्फलमाह तेन चेति पर्यग्निकरणांतांगकलापेन चेत्यर्थः गम्योपा
यवदिति पश्चात्तनातिदेशतः संभवत्प्राप्तिकयोरप्यात्मभागयोः प्रत्यक्षवाक्येन विधानान्निराकांक्षत्वात् तना
तिदेशकल्पना तथेत्याहपीत्यर्थः तावच्च प्रापकाभावादुत्तरांगनिवृत्तिरर्थसिद्धेति न चैतदृष्टम् ननु पर्यग्निकृतत्वा
देन कथं तदंतांगकलापप्रतीतिरत आह शक्नोतीति पर्यग्निकृतशब्दो हि भूतपर्यग्निकरणतांद्रकृतौ दृष्टं

रा॰ स॰
४६

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

विघ्नेनैः प्रकृतौ च पूर्वांगकलापपूर्विकैव साङ्गप्रधानपर्याप्तिर्न भवतीति भावः प्रयोजनं तु प्रयाजमेव कर्मान्तरानुष्ठानान
नुष्ठानाभ्याम् · पात्नीवतेऽत्र वाक्ये पूर्वं तत्त्वात्सर्वकर्मानुवादादेव छेदः पर्यग्निकरणांतांगकलापस्य वाविधेयत्वे इतिस
जार्थः ॥ ॥ अद्वयन्चा, के वत्ने कर्मशेषः स्यात् ॥ ॥ एष इतिपः आदाभ्यसंतकं ग्रहं गृह्णीयात् सोमापयतेसोमतत्प
देवता देशेन सम्प्रतीतिश्च यपत्रमानो हविषा सोमरूपेणेह विः सोमरूपमेतत्पतेपदेवहविस्तदेवदेवतारूपमित्यर्थः
पांशुं नामग्रहं गृह्णातितस्य प्राणाः आपुःपरैति अतिक्रामति · आपुषोधि नादाति देशिकी संगतिः अनर्ह वादिति ·
इतरथा व छेदार्थं हि नामधेयं · संस्कारककर्मणाप्ट्वा संस्कार्यमपि गृहीतमित्यर्थः सिद्धांतोपक्रमे तौ वस्तुत्रप्रकृतेनेतद
नुसारेण पूर्वसिद्धांतकोटिनिर्देशः पूर्वंवदेव प्रापेकर्मणि गुणमात्रविधिसाधनं नादाति देशिकी संगतिः अनर्ह
वादिति · इतरथा व छेदार्थं हि नामधेयं · संस्कारककर्मणाप्य संस्कार्यसंबंधादेव तत्सिद्धेर्नामप्रयोजनमस्तीति भावः न
न्वंशुवाक्ये पात्रदेवतयोरश्रवणात्कथं यागविग्रहणं नामधेयमिति मा हृदथं वितत्रात इ · अंशौ विति अंशु वाक्य
इत्यर्थः गृह्णातिचोदने वि · प ध्यांशुकर्मणागृह्णाविनाविधानं न तथा सोति इष्टोमिक पहणानामधेयमितिसादृश्यप
स्थिरत्यधोति श्रौमि क ग्रहणांगद्रव्यदेवतिदेशेन यागरूपतानिर्णाय इत्यर्थः सोतिषोमराद्वेत्तस्यं वेधिग्रहणापरः
वक्तृतोऽव्यक्तत्वेन सोतिषेमातिदेशाद्यागसिद्धिरिति हेयं · नामधेयं यथा पदिहरतितदिहैति · मेदश्चीपंचतर्पापा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

रा·टी·
४१
47

दृष्टहेम्यः प्रोतिष्ठोमांगत्वे प्रमाणाभावात्तत्पोरिति· उपांशुयाजादावप्यात्यादिग्रहणास्य सोमग्रहणं प्रोतिष्ठेपाव्य
भिचारी स्याच्छंक्याह· अंथवेति· प्रपोत्तनतु पूर्वपक्षे स्वर्गार्थं कर्मान्तरमनुष्ठेयं· सिद्धान्ते न तिअ इव्यवादेवताश्च त्यव
केवलेनेयागश्च त्यग्रहणात्मेव कृषिं ज्योतिष्टोमस्य शेषांगत्वेन विधेयस्यादितिभावः॥ ॥अग्निस्रुक्॥ ॥अथात इ
ति· अथ अग्निचयनानन्तरं अतश्चयनस्याहवनीयाधारत्वं डिन्नेदुपादकत्वात्तमनस्य डिलस्यापि तेजोअग्नि
ष्टोमे नयततीतिचयनस्याकं वं गतावोधकः आदितान्तेद्विरात्रे रो त्यादिसंग्रहः स्वतन्त्राधिति· क्रमप्रोसे वेदपाध्यवादि
कफलार्थं ननु क्रतुगामित्यर्थः सिद्धान्तको ऽपक्षो रखादाप्ति देशिकी संगतिः सूचिता· प्रथमपक्षमुपपादय
तितत्रेति· प्रकरणो· क्रतुप्रकरणो· तीपपक्षं दूषणे नैवाद्वितीयदूषयतितदभावे चेति अध्याख्यावाद्य वादि
कफलनतुसंस्कारत्वमिति बोधीति भावः तस्माद्यागविधानमेवेदमित्याह· अतइति· अग्निसंस्कृतं यागकृगा
दित्यर्थः एतदेगम्भता अग्निसंस्कारकृतयाचेष्ट्वाभिरग्निचिनुत इत्यानेन चयनविधीयत इति प्राप्तार्थ
वाद्विनोतिरनुवादः प्रपापानुग्रहार्थं इत्याह· विनोतिस्त्विति अग्निशब्दस्ययागनामतामुपपादयितुं पर्क
ति· कथं पुनरिति· अग्निपागानुवादे नसंस्कारविधावनुशब्दवैयर्थ्यापत्तेरग्निरामनु अग्निष्टोमे नय राम
नैतेत्यर्थमभ्युपेत्याप्यग्निपदस्य यागनामत्वमुपपादयति· यद्यपीति· अनुशब्दस्य सन्तातीयक्रिया ४१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

पश्चाद्भावबोधकत्वस्यैव व्युत्पन्नत्वादिति भावः एतदेव विशदयति नहीत्यादि अग्निशब्दमात्रेणाक
र्थं चयनसंस्कारस्य विशिष्योपगमकत्वमाह अग्नेरिति यथोक्तं तस्यैव अग्निशब्दः क्रतुशब्दो यागनामधेये यं लि
ङ्गदर्शनात् अग्नेः स्तोत्रविषयत्वादिव्यपदेशदर्शनाच्च तस्यैव च नमात्रेऽनुपपत्तेरिति सूत्रार्थः ॥ ॥ प्रकरणान्त
रे प्रयोजनान्यत्वात् ॥ ॥ अथ नैमित्तिके न न्यायप्रकरणो नावसरसङ्गतिः सूच्यते अनन्तरसंगतिस्तु यथा हूरस्त्व
ग्निष्टोमानुवादेनाग्निविधिरेव यन्नेहोत्राद्यनुवादेन नमास्यादिविधिरित्यापनादिकौ तेपाकंडपावि
नामयमन्तरिति सर्वविशेषनामयः उपमर्दीनां मेधि विशेषाः चोदितान्तःप्रयोगं न भवेत्यर्थः नैयायिके
पावर्तीवर्तते व्यवतया विहिते प्रकरणान्तरन्तरूप न्नेवत उदके वसंशयस्य पूर्वसरशयहेतुत्वमाह तद
र्थं चेति अनुपादेयेति उपादेयगुणासंबंधाभावानुगृहीत इत्यर्थः यथाश्रुते उपादेयगुणस्यैवासंनि
धिः सह कृतस्यान्येदकत्वाय यायबहुप्रमाणाभावप्रसंगात् ननु यासस्य कृत्स्नसाध्यत्वरूपस्य विधे
यतेत्याशंक्याह उपादेयमिति विषयत्वात् द्रव्यत्वान्यतरत्वं तद्भावोऽनुपादेयत्वं तत्र विधिः शास्त्र
तयाः प्राप्तविषयः अप्राप्ते शास्त्रमर्थवदिति न्यायात् यद्यपि पूर्ववर्तिन्तरूपत्वात्साध्यविषयस्य प्रवृत्तिसाध्यत्व
रूपमुपादेयत्वमपि बोधयति तथापि कान्तादावयोग्यत्वात् प्रयोगाधिकरणत्वमात्रपर्यवसायितेति विधे

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰ दी॰ ४८

48

पत्वमुपपद्यत इति भावः ननु देशपत्वविधेयत्वयोर्विरोधात्कालस्य च यो मासत्वाज्ञव मे कु यदि स देशपत्वा
त्कथं विधेयत्वं मासांकस्या ह अत इति यत्तु देशपत्वविधेयत्वयोर्न विरोधः किं तु देशपत्वोपादेयत्वयोरेवे
त्यर्थः विधीति उत्पत्तिविधिनिबंधन इत्यर्थः नोपादानेति न कृतिसाध्यतावोधकप्रयोगविधिनिबंधन इत्य
र्थः अविधीयमानेत्यनुत्पाद्यमानं प्रकृतोपस्थितानामन्यप्रकरणपातस्याभेदकत्वात्प्रयाति किंचिद्वि
ति अप्रकृतेति प्रकृतासंनिधानादित्यर्थः यथा कृतार्थस्याभेदसिद्धेः प्रागनुपपत्तेः एवमग्न्युपस्थानं अ
ग्निहोत्रशब्देनैव प्रकृतासंनिधानात्कथं तद्भाव इत्याशङ्क्यते कृष्णापतिनैमित्तिकस्य नित्याग्निहोत्रस्य
नन्वेवं सति वाक्यभेदापादको गुणाय वपेदकः स्यादिति शंकामपाकरोति अत्रवेति तथा च गुणः प्र
करणान्तरे स्थापकं तथान्यथा सिद्धं इत्यर्थः एवं प्रत्यक्षात भावाप्यर्थं दूषयति पक्षेवधि तिशास्त्रिक
त्वातेन सिद्धान्तमाह असंनिधानादिति अनुपस्थितिरित्यर्थः पदाहवनीये होतीयादावमन्त्रिधानेऽपि कर्म
भेदाभावात्कथमपेतं उद्देश्यसाधकमित्याशंकयति कथं पुनरिति निरूप्य संनिधानमुत्सर्गतो भेदकमेव बाधितु तद
पवाद इति समाधत्ते उच्यत इति पूर्वोक्तोत्सर्गः आत्मार्थेन च तदपवाद इत्यत उपादेयगुणापेक्षो [illegible] उपादेयगुणा
विधानुरोधेन कर्मानुवादापेक्षायां [illegible] रमस्य स्यापि बुद्धिविशेषपरत्वसिद्धेः अनुवादस्य प्रापणविषयत्वान्न तदैव राम ४८

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

कथंचिदित्यनेनोक्तं उपपदं प्रपंचयतिपत्रेति उपादेयत्वं हि इदंरूपसाध्यत्वमिति इत्यनेनहृदयस्यस्यादुप
स्थानंनंचमासादेरुपादेयत्वमस्तिपदइत्यनेनोद्देश्यतयाकर्मोपस्थानस्यादितिभावः एवंचयदि शोधाक्रमोताप
वोपादेयत्वमासस्यतुल्यरूपतः सिद्धस्योद्देश्यत्वमित्याह योमासइति नन्वेवंकर्मता उपादेयत्वं विधेय
त्वेनमासस्येनाधिकरणातथाताप्यत्वमप्यस्तीतिकर्मोपस्थानिधानात्रभेदः स्यादतआह तेनेति कर्मणोवश्य
मुपादेयत्वेनेत्यर्थः शब्दस्वरसतः उद्देश्यबोधकत्वस्यापरथातः क्रियैवेत्येवकारोऽपि विधानत्वेचेतिसंबंधनी
यः उपादेयत्वस्याहि विधेयत्वासामानाधिकरण्यमुत्सर्गसिद्धमपवादाभावे नवाधनीयमिति भावः कालन
वद्देशाभिप्रायोऽनुपादेययोरुदाहरणाविरोध्यमित्याह एवमपीति आनुरूप्य संकलय्य अत्र सत्र संकलय्यत
दकरणांनिप्रियत्वमितिदशमेनस्मतेर्हि होतिनाद्वेदस्यहोमापूर्वस्यभित्ताने विनाप्राप्तमपितानादभेदमाशंक्या
पातनोधात्वर्थाभेदप्रसंगीकृत्यभावनाभेदस्सिद्धमाह नन्वित्यादिनावस्तुतोधात्वर्थविधिघनस्यवेत्याह
धात्वर्थोऽपिचेति पूर्वापरीभूतः साध्यक्रियारूपोऽस्तिगसंख्यान्वयायोग्यः ननु सर्वैर्भ्योज्योतिष्टोमइत्यादौ
क्रियापदाभावान्नाम्नैव प्राप्तज्योतिष्टोमस्यफलसंबंधमात्रंतथागभेदेमानाभावइत्याशंक्याह तदभेदेपी
तिभावनाभेदमात्रमेवतत्रेष्टमित्यर्थः प्रयोगान्तरंतत्रचतस्य॥ मा॥ प्रतंचाकर्मसंनिधौ॥ ॥ नह्यामइति त

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

49

कः कांतिः त्रैधातव्या इष्टिविशेषस्तस्याप्य दीक्षणीयेष्टिरूपत्वाभावाद्यन्यैदीक्षणीयापदेतत्कार्यंयतमानसं
स्कारलक्षणाः तथा च त्रैधातव्यादीक्षणीयाकार्यरीत्यर्थः आतिदेशिकी संनिधिरूपचपन्नाः तत्राग्नेयोत्तिकर्म
नति आग्नेयपात्रत्रैधातव्यांतरस्यार्थः ननु सूत्रांतरवैयर्थ्यं कान्तदेशाभिन्नफलं संस्कार्योपांगचानामप्य
नुपादेयत्वसामान्यादित्यदेशं व्याहततिहेतिः प्रकरणांतरशब्देन हि अन्यत्प्रकरणाम्नातस्तेन कृत्वंतरप्रकरणा
गतानुमेदः न कामवाक्यं वेनात्र व्याधीतत्वात्त्वं प्रकरणांतरस्य विषय इत्याधिकारांश्चानिरासार्थं सूत्रांतरमि
त्यर्थः त्रैधातव्या यद्यपि हरतो ष्टेतद्वंकाः संभवाच्छंकांतरमाह पात्नेतिफलस्येति संस्कार्योपलक्षणं इयपत्रि
माहः शक्यतइति कामपिनुमिपनेनोद्देशात्मककिया विषयतपादेवतावत्यन्नसंस्कार्योपोरप्युपादेयत्वसं
भवहृत्कः आद्याशंकानिरस्यति पूर्वत्रापीति अविपरिवृत्तिरनुपस्थितिः असंनिधानं हुतस्यत्वं द्वितीयाशं
कांनिरस्यति यद्यपीति द्वेवतोद्देशादस्य प्राप्तत्वादुपादेयता प्रयोजक इति वैषम्यमिति भावः फलत्वेति प्रा
धान्येत्यर्थः अतएवाह विधीयमानं हीति संस्कार्यमपि विध्यंतरप्राप्तत्वान्नोपादेयमित्याह रावमिति संस्कारे
संस्कार्यवाक्ये आग्नेये आग्नेयपदे यौगिकमात्रत्वादिति भावः प्रयोजनं स्फुटमेवफलं चरादौ संस्कार्यं चकर्म राम
संनिधानाभावे पेडकमित्यध्याहारेण सूत्रार्थः ॥ ॥ संनिधोत्वविभागात्फलार्थेन पुनः श्रुतिः ॥ ॥ संगतिमा ४९

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

हि सर्वैर्यामिति सम्मे समदेशेन एतयाः प्रवोदाहृतावेषि नामकये ह्याः शेषात् प्रागावशिष्टपुरोडाशात् स्विष्टकृते
एतमुत्तरार्धात् यागे स्विष्टकृते तं यततीति विहितं तस्य स्विष्टकृद्यागस्य शेषहेतुसंस्कार्यसंबंधार्थमिदं वचनं उपादेय
त्वेपि न विधेयत्वमित्याशंक्याह विधानमेवेति क्षेपवोपादेयत्वयोर्भेदमुपपादयति निर्दिशेति निर्दिश्यमानगतेस
र्थः स्यात् अंशस्य परारार्थस्य कृत्यनर्ध्यनुवंतदधीनत्वं च पारतंत्र्यं आख्याति चेदं सर्वत्रोदेश्ये प्रासादेः कृतिसामान्याधीन
धीनत्वात् तद्यथा होतीत्यादौ होमादेरपि तद्वाक्यप्रमितकृत्सन्नधीनत्वात् होमस्याग्निहोत्रवाक्यप्रमितकृतस
धीनत्वमेव ननु दृष्टिनयस्य कृतकृत्यधीनतयानिर्देश इति भावः प्राप्यप्राप्तीति निर्दिश्यमानगत प्राप्यप्र
ति प्रयुक्त्यविषयत्वं उपादेयत्वमिति देशकालनयोरधिकरणतयोः कृत्यधीनतयावोधितत्वमित्यर्थः प्रत्यमिता
पत इति हेतोः प्राप्तं तस्य यागानुवादयितृत्वमित्यर्थः ननूपादेयत्वेपि विधेयत्वमिति भावः ननूपादेयत्वं च द्वयं विधिबोध्यं
तत्रोपादेयत्वस्य कर्मणि तावोधनेपि विधेयत्वं कस्य बोध्यमित्याशंक्याह तस्याविति कर्मणा इत्यर्थः उपादेयत्वस
प्राप्ताधिकरणप्रधानं हि विधेयत्वस्योत्सर्गिकं तद्धि हि समभिव्याहारेनाप्राप्त इति भावः ननु देशकालनयोः तस्यात्र विधि
विषयत्वासंभवे प्रयागत्वादि हि नियोगविधिविषयत्वमानोच नसमीपगमनादिक्रियावेशेन संभवेन विनिमित्ताद्दीनां तत्
कथं विधिरिति केनैवविधेयामित्याशंकते अप्रकृतत्वादिति कर्मणो विधिविषयतांगत्वं समसमाधत्ते समाप्तमिति

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰ दी॰
५०
50

विधातव्यं· विधिविषयः कथं तर्हि न भेदस्तत्राह· उत्पत्तीति· पूर्वं नानाबोधकस्य हि विधेर्विषयभेदाच्छास्त्रभेद
·उत्पत्तिविधिर्विनियोगविधिः प्रयोगविधिरधिकारविधिरिति· तत्र तद्विषयस्वरूपमात्रकर्तव्यतापादनमुत्पत्तिवि
धिरग्निहोत्रं जुहोतीत्यादौ· फलांगीभूतांगिसंबंधितया कर्तव्यतापादनं विनियोगविधिः स्वर्गकामो यजेत व्री
हिभिर्यजेतेत्यादौ प्रयोगादिस्वरूपकर्तव्यतापादनं तद्देशात्तत्वात व्रीह्यादावसंभवात् अंगांगिसंबंधमात्रताव
विधेरस्त्यस्य पर्यायप्राप्तावितरेकेन गृह्यते· देशकालकर्त्रादिसंबंधेन सांगकर्तव्यतापादनं प्रयोगविधिरुदाह
त एव· तत्रापि देशकालकर्त्रंगसंबंध इत्यंगत्वाहि त्वेपि तात्पर्यात्· एवमाप्तानीवमित्यादौ निमित्तसंबंधप
रतयानीवतोऽधिकारतापादनादधिकारविधिः अयं च फलवाक्ये सर्वत्र विनियोगविधिसंकीर्णो ग्रैपः एते
षु चापस्य वपेदको नान्य इति भावः· कर्तव्यतामात्रे कर्तव्यतासामान्यं प्रयोजनं स्पष्टम्· ॥ संनिधाववि
भागादभेदात्फलार्थत्वाच्च पुनः श्रुतिर्न येति सूत्रार्थः· फलपदं चानुपादेयमात्रोपलक्षणं तद्बोध्यम्· ॥ ॥
आग्नेयस्य ॥ ॥ इहाविभागात् कर्मैक्ये इति सिद्धांतसूत्रे याविभागादेतत्सिद्धांतकथनादतिदेशिकी संगतिः सि
द्धांतरारंभ प्रयोजकमधिकारं का माहे अभ्यासादिति· अविशेषपुनःश्रुतिरूपाभ्यासलक्षणोऽविशेषप
दार्थमभ्यासमन्यानः शंकते· नत्विति· उक्तमविशेषपदार्थं दूषयति नैवमिति· विधिश्रुतेर्वलमनन्य

राम
५०

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

परत्वं । स्वयंकरीयात् अतिशयोऽयमत्राप्तानीयस्य यूपेस्यवादेनाह । किं चेति । ऐन्द्राग्नस्य पुरोडाशस्य । प्रशंसेति केवलाग्नि
देवत्यस्य प्राशस्त्येऽसत्, तदा भिन्द्रसहिताग्निदैवत्यस्य प्राशस्त्यमिति । ऐन्द्राग्नविध्येकवाक्यतया तदर्थवादोपपत्तिः । प
र्थः ॥ पूर्वपक्षेऽप्यावाग्न्यपां चत्वारि प्रधानकर्माणि । सिद्धान्ते तु त्रीण्येवेति स्पष्टं प्रयोजनं । अग्नेयस्याभ्यासेनाभिन्न
प्रतीयेत तत्राभ्यासहेतोः तोऽनृक्तत्वादिति सूत्रार्थः ॥ ॥ इति श्रीमत्पदवाक्यप्रमाणाभिज्ञश्रीमन्नसन्नापभट्टात्मजवै
द्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाटीकायां प्रभाख्यायां द्वितीयस्य तृतीयपादः संपूर्णः ॥ ॥ यावज्जीविकः ॥ ॥ या
वज्जीविक इति । यावज्जीवं यतो यावज्जीविकः । अथैवं पूर्वसाधने । अभ्यासः प्रयोगावृत्तिरूपः । नियमः । यदा यदा
तदा वनतदा तदा दर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेत्यर्थः । पुरुषार्थः पुरुषाभिलषितयागरूपार्थः । अध्यायप्रसंगतिमाह पू
र्वेति । अभ्यासविधिरियनंतरं अंगत्वेनेति शेषः । भेदस्य चानुपादेयत्वाद्यापत्तिर्वा प्रसंगरूपानंतरसंगतिर्वे
याकर्मांगविधौ कर्मांगत्वेनाभ्यासविधौ कथं प्राप्त इति कर्तव्यताकांक्षा । तदसंबंधात । इति कर्तव्यताकांक्षा
रूपप्रकरणासंबंधात । तावैः अभ्यासमनुकरोति अभ्यासस्यत्वांगत्वेन विधानं विना । तत्र नाभ्यंतरस्येवं स्वरूप
नुरूपाध्याहारो वा स्वीकर्तव्य इति भावः । न च पावस्य दोषाभावनकानव्यापकत्वे वा गांगत्वेन विधेति
वाच्यं तस्य साक्षात्कर्मत्वरूपानुपायोगप्रतया द्वारभूताभ्यासमाध्याहारस्य लनुरूपापादकत्वात् । प्र

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा·दी· ५१ 51

प्रवायः· पापं तस्य परिहारः रूपः धर्मेण पापमपनुदतीति· सामान्यतः क्रूपत्वात· अकरणात्तन्यप्रत्यवायप्रागभाव
स्यानादितया भावनाभाव्यत्वायोगाच्चेति· नियम इति· नियतनिमित्ताक्रियावश्यकत्वापदपर्यायइत्यर्थः· प्रयोगनं सौ
र्यादिविकृतौ पार्वणीविकोभ्यासः पूर्वपक्षे सिद्धांतेतु ने· सूत्रं स्पष्टार्थम्॥ ॥ नामन्तय॥ ॥ आपवादिकीसंगतिंसूचयन तिवा
र्यमाह· शाखांतरेष्विति· अत्र भेदकप्रमाणेषु गुणाभ्यासौ न यपुनरुक्तिशब्दाभ्यांसूत्रोपात्तौ प्रकरणांतरंतु सूत्रानुक्तमपि
स्वयमूह्यं· नामधेयंतु सूत्रोक्तमपि काठकादिरूपं शाखावाच्येन नक्रत्वान्तु कर्मणः प्रयोगइतिकर्मभेदासाधकत्वा
दुपेक्षितं· तथा धर्मविशेषोपि भेदकप्रमाणानंतर्गतत्वादुपेक्षितः· यथा काठीशीषिवाक्याध्ययने तैत्तिरीयाणां भमोभो
जनं नान्येषामिति· तच्चाध्ययनांगं नतु कर्मांगं येन भेदकं स्यादिति· एवं उदितानुदितहोमनिंदापि नहि निंदान्यायेनार्थ
वादत्वादुपेक्षिता· एवं शाखाभेदेपि कर्मैक्ये सर्वांगोपसंहाराशक्तिरपि नभेदहेतुः· बहूनामंगानां समानत्वादन्यादिकल्पे
नवाशक्तिरसंभवादिति तदुपेक्षा· एवमेवंचास्माकमग्निः परिसमाप्यते नान्येषामिति समाप्तिवचनमपि अस्माकं योग्निरिष्यन
न्वयाधाग्निः सोस्माकमत्र समाप्यत इत्यन्वयेन चाभेदेप्युपपत्तेः· शाखान्तरवचस्समाप्तिभेदोपपत्तेरुपेक्षितं· अ
ग्निचयन· एवमुदितहोमिनामनुदितहोमे प्रायश्चित्तमपि उपक्रमेसंकल्पितस्य माबाधादुपपन्नं नभेदहेतुरित्युपेक्षि
तं अन्यार्थदर्शनं नामलिंगदर्शनं· यथा कस्यांचिच्छाखायां द्वादशाहे· अप्यपयदीक्षणा इत्यदीक्षादर्शनं भेदहेतुः

शाम ५१

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

शा॰ दी॰ ५२ द्वादशाहे हैवेत्याहिरण्यवाव प्रथमोपनीयतानां पतत्ज्योतिष्टोमः पतते नानिष्ठाधान्यनपतते गर्ज्ञपत्समेव तद्भवती नि
तांडकशाखावचनेनान्येषामपि द्वादशाहस्यापि ज्योतिष्टोमानंतरत्वविधानाद्दीक्षितत्वदर्शनानुपपत्तिः भेदे तु तां
ड्कविहितद्वादशाहस्यैषतद्वचनेन ज्योतिष्टोमोत्तरताविधानात् द्वादशाहांतरस्य ततः प्रागप्यनुष्ठानं संभवताद
दीक्षितवचनोपपत्तिरिति तदिदं भेदेपि नेपपद्यते· ज्योतिष्टोमोत्तरत्वविवचनस्य अनारभ्याधीतत्वेन द्वादशाह
मात्रेतद्विधानात· स्वशाखागतत्वस्य चमानाभावेनोद्देश्यतानवच्छेदकत्वात· तस्मात्स्वरूद्दपेपित पपत्तिरन्य
थैववक्तव्येति न तत्साधकमित्युपेक्षितं· यद्यपि चाभ्यासादीनामपि सिद्धांतरीत्या परिहारोस्ति तथापि भे
दकप्रमाणांतर्गततयाविशेषादुपन्यासः अतएव सूत्रान्क्रमपि प्रकरणांतरमुपन्यस्तमिति बोध्यम· भेदक
प्रमाणेषु हि स्ववाक्योपात्तस्य कर्मणो विधेयत्वं बोध्यते· विधिभेदस्त्वनुपपद्यमानः कर्मभेदं बोधयति· प्र
करणे तु शाखाभेदे नाध्येतभेदादेव विधिभेदोपपत्तेर्न कर्मभेद इति सिद्धांतमाह· विधेरित्यादिना नचशाखाभे रा म
देनाध्येतव्यइति वाक्येन स्वशाखामात्राध्ययनस्यैवावश्यकत्वबोधनादिति भावः· अध्यायार्थमुपसंहरति ५२
शाखांतरेति· अतिहूररो· प्रकरणांतरेण· प्रयोजनमविनद्धोगानामुपसंहारः सूत्रत तत्र द्वेरूपवर्णनेन व्याख्यातम्॥॥
इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणपारावारपारीणरामभट्टसुतवैद्यनाथकृतायां शास्त्रदीपिकाटीकायां प्रभाख्यायां द्वितीयोध्यायः संपूर्णः॥॥

52

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

५२

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri